

**UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA RESTAUROVÁNÍ**

**TEORETICKÁ
BAKALÁŘSKÁ PRÁCE**

2007

Kateřina Žabková

**UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA RESTAUROVÁNÍ**

**JAK VZNIKALA KNIHA – DESTIČKY,
PAPYRUS, PERGAMEN, KODEX**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

AUTOR PRÁCE:

Kateřina Žabková

VEDOUCÍ PRÁCE:

Mgr. Kateřina Vojnarová

**UNIVERSITY OF PARDUBICE
FACULTY OF RESTORATION**

**THE ORIGINS OF THE BOOK –
DESKS, PAPYRUS, PARCHMENT,
CODEX**

BACHELOR'S THESIS

**AUTHOR OF THE THESIS: Kateřina Žabková
THESIS SUPERVISOR: Mgr. Kateřina Vojnarová**

Univerzita
Pardubice
Fakulta
restaurování

Fakulta restaurování
Katedra humanitních věd
Akademický rok: 2006 - 2007

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE - T

Pro: **Kateřina Žabková**

Studijní program: **Výtvarná umění**

Studijní obor: **Restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentů
(8206R050)**

Název tématu: **Jak vznikala kniha – destičky, papyrus, pergamen, kodex..
Psačí materiály, prostředky a výzdoba**

Zásady pro zpracování:

Budete formulovat, respektive definovat pojem *kniha* její přínos pro dějiny kultury, zvláště se zřetelem ke křesťanské Evropě.... Budete se podrobněji zabývat vývojem a charakteristikou materiálů používaných ve vývoji písemné kultury, vývoji typů vazeb. Dále se budete zabývat psacími prostředky, technologií výroby psacích látek a materiály potřebnými k jejich výrobě a pomůckám.. Práci doprovodíte obrazovou přílohou vybraných a charakteristických ukázek, které dobře zdokumentují dané téma. Po formální stránce dodržíte pravidla psaní bakalářských prací, stanovená na FR UPce.

Seznam odborné literatury:

Tobolka Z.: *Kniha, její vznik, vývoj a rozbor*, Praha 1949.
Doležal J.: *Vazby knih*, Praha 1976.
Voit P.: *Encyklopedie knihy*, Praha 2006.
Cejpek J.a kol.: *Dějiny knihoven a knihovnictví*, Praha 2002.
Dohledáte a použijete i další literaturu potřebnou ke zdárnému dokončení práce.

Rozsah: Práce bude mít minimálně 20 stran textu, obrazová příloha dle potřeby.

UNIVERSITY OF
MASARYK UNIVERSITY
FACULTY OF EDUCATION
BRNO

Vedoucí práce: Mgr. Kateřina Vojnarová

Vedoucí katedry: Mgr. Jiří Kaše

Datum zadání práce: 15. 10 .2006

Termín odevzdání práce: Pět kalendářních týdnů před termínem závěrečné zkoušky.

ZÁVĚREČNÁ PRÁCE

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně Univerzity Pardubice (pobočka FR Litomyšl).

V Litomyšli dne 10. 8. 2007

Kateřina Žabková

Poděkování

Ráda bych tímto chtěla poděkovat především paní Mgr. Kateřině Vojnarové a panu Mgr. Jiřímu Kašemu za vedení, poskytnutí informací a podporu při vzniku mé bakalářské práce. Dále bych poděkovala vedení Ateliéru restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentů Univerzity Pardubice, jmenovitě Radomíru Slovikovi (BcA.) a Karině Sojkové (BcA.), za poskytnutí souboru fotografií z projektu výroby historických vazeb a pergamenu. Mé poděkování patří i kurátorům výstavy Muzea knihy ve Žďáru nad Sázavou. V neposlední řadě bych chtěla poděkovat i své rodině, bez jejíž podpory a zázemí by tato práce nemohla vzniknout.

Abstrakt

Proces vzniku a vývoje knižní vazby a knihy samotné byl zdoluhavý a složitý. Trvalo mnoho stovek let a úsilí mnoha generací než kniha dostala podobu, jakou má dnes. Tvar a podoba vždy byla podřízena látce, na kterou byl text zachycen.

Mezi nejstarší psací látky patří primitivní materiály jakými jsou kámen, hlína nebo dřevo. Na tyto materiály se písmo zaznamenávalo rytím pomocí ostrých nástrojů. Dalšími látkami byly i listy a kůra stromů, které již před zachycením samotného textu potřebovaly úpravy lidskou rukou. Do této skupiny patří rovněž i papyrus, který byl vyráběn z lodyhy rostliny cyperus papyrus, jejímž rozřezáním a spojováním vznikala bělavá list, na který se psalo inkoustem. Spojením listů v dlouhý pás byla dána podoba první knize, tzv. knize svitkové. S rozvojem lidské společnosti docházelo k nacházení a zlepšování dalších psacích materiálů, na které by bylo možné text snadněji zachytit a uchovat. Takovým materiálem se staly dřevěné a kostěné tabulky vyplněné voskem. Do tabulek se text dal psát opakovaně. Složitější podobu tabulky získaly vzájemným spojováním pomocí kovových nebo kožených spínadel. Jednotlivé destičky pak postupem času byly nahrazovány složkami, vytvořenými z přehnutých papyrových nebo pergamenových listů, skládaných do sebe a spojených systémem nití a vazů v jeden celek. Takto vzniklý blok byl doplněn deskami, které vazbu nejen chránily ale rovněž zdobily. Byl tak položen základ dnešní podobě knihy - kodexu.

Abstract

The process of the origin and development of bookbinding and of the book itself was a long and complex one. It took many hundreds of years and efforts of many generations before the book was given the appearance it has today. The form and appearance have always been subordinated to the fabric used to record the text.

Primitive materials such as stone, clay, or wood were the oldest writing fabrics. Writing was recorded through engraving by sharp instruments on these materials. Other fabrics included also the leaves and bark from trees, which already required treatment by human hand before the recording of the text itself. This group also includes papyrus, which used to be made from the stalk of the plant *cyperus papyrus*, cutting and joining it into a whitish sheet on which one would write in ink. By joining the sheets into a long stripe, the form of the first book, the so-called scroll book, was originated. As the human society was developing, more writing materials were being found and improved on which the text was easier to record and retain. Wooden and bone tablets filled by wax became such material. It was possible to write repeatedly on the tablets. The tablets gained a more complex appearance when joined mutually by metal or leather fasteners. As the time went by, the individual desks were replaced by files made of folded papyrus or parchment sheets placed one into each other and joined into one whole through a system of threads and cords. The block created this way was supplemented by desks, which not only protected, but also decorated the binding. Thus the ground was laid down for today's form of the book – codex.

OBSAH

1	Úvod	12
2	Pojem kniha.....	14
3	Vývoj psacích materiálů.....	15
3.1	Nejstarší typy psacích materiálů – destičky z různých materiálů.....	15
3.2	Kůra stromů a palmové listy	18
3.3	Papyrus.....	18
3.3.1	Výroba papyrových svitků	20
3.3.2	Způsob psaní na papyrové svitky	21
3.3.3	Forma svitkové knihy.....	21
3.4	Plátno	22
3.5	Pergamen	22
3.5.1	Historie výroby pergamenu	25
3.5.2	Výroba pergamenu ve středověku	27
3.6	Papír	29
4	Tvar knihy.....	32
4.1	Bloková vazba.....	35
4.2	Vznik kodexu	35
4.3	Románský typ vazby	36
4.4	Gotický typ vazby.....	38
4.5	Nejstarší dochované exempláře kodexové knihy.....	42
5	Proces vzniku rukopisné knihy	44
5.1	Písař a způsoby vzniku knih.....	44
5.2	Psací náčiní a inkousty.....	46

5.3	Označení psané knihy	48
6	Písmo.....	49
6.1	Nejstarší dochované typy písem	49
6.2	Písmo psané knihy	51
7	Způsoby výzdoby kodexových knih.....	54
7.1	Výzdoba rukopisné knihy	54
7.2	Osobnost iluminátora.....	54
7.3	Úprava povrchu pergamenu v písařské dílně a proces vzniku iluminací	56
7.4	Výzdoba textu pomocí iniciál	58
7.5	Výzdoba textu iluminacemi - miniatury.....	61
8	Texty prvních křesťanů – tzv. Koptské rukopisy	65
8.1	Koptská papyrologie	65
8.2	Koptské písemnictví.....	65
8.3	Sbírky koptských textů	67
9	Závěr	69
10	Poznámky	73
11	Literatura.....	77
12	Prameny	79
13	Rejstřík pojmů	80
14	Seznam vyobrazení	86
15	Obrazová příloha.....	91

1 Úvod

Tato bakalářská práce se věnuje vzniku a vývoji knižní vazby, její výzdobě a rukopisnému kodexu jako takovému.

Studuji obor restaurování a konzervaci knih a dokumentů a při své školní praxi jsem se často dostala do kontaktu se starými sbírkami knih v našich největších knihovných a archivních institucích. Bylo velice zajímavé se dotknout dávné historie a setřít nános prachu z barvené ořízky. Při těchto praxích jsem obdivovala lidi, kteří mohou dennodenně přicházet a opatrovat tyto skvosty. Byla jsem ráda, že alespoň na pár dní mohu také patřit k nim. Většina lidí často ani neví, jaké poklady se ukrývají v našich depozitářích a pokud ano, mohli je vidět pouze na barevných reprodukcích. Proto jsem byla velice ráda, že já je mohu vidět, obdivovat na vlastní oči a dokonce se jich i dotknout.

Je pravdou, že k některým našim nejcennějším a nejstarším knižním pokladům jsem neměla možnost nahlédnout ani já. Ale o to více mě přitahovaly. Na našem území se nám dochovaly nejstarší písemné památky až z období románského, kdy již kniha měla dnešní tvar a podobu. Při vykonávání letních praxí se zrodila myšlenka zmapovat cestu vývoje knihy od nejstarších známých podob až po rukopisný románský a gotický kodex.

I přesto, že toto téma není novinkou a již bylo mnohokrát zpracováváno, jsem se rozhodla vytvořit ucelený dokument, který by shrnoval celé téma, přes vývoj psacích materiálů, tvarů a podoby knihy, procesu jejího vzniku a výzdoby.

V první části práce se zabývám pojmem kniha, původem jejího názvu a přínosem pro lidstvo. V druhé části jsem popsala, z jakých

materiálů byly „knihy“ vyráběny a jak samotný materiál ovlivnil jejich podobu.

V části třetí se věnuji samotnému vývoji tvaru a vazeb knihy, od kamenných střepeů, přes papyrový svitek až k pergamenovému kodexu. Popisuji i podoby nejstarších kodexů – románského a gotického. Zároveň jsem práci doplnila o výčet nejstarších a nejvýznamnějších dochovaných exemplářů jednotlivých typů vazeb.

V další části jsem se zabývala procesem samotného vzniku rukopisné pergamenové knihy, procesy v písařské dílně - přes přípravu psací látky k samotnému vzniku rukopisnému textu. Dále pak vývojem druhů písem, jejich podobou v psané podobě a konečně i výzdobou knižního bloku pomocí iniciál a iluminací.

V poslední části je zmínka věnována Koptům, starým Egypťanům, kteří nejvíce přispěli ke vzniku dnešní podoby knihy. Zároveň jsem připojila i výčet nejstarších dochovaných fragmentů knih z tohoto předrománského období.

Textová část bakalářské práce je doplněna i o slovníček pojmů a o obrazovou dokumentaci, která přispívá k lepšímu pochopení daného tématu.

2 Pojem kniha

Kniha patří mezi nejúčinnější, nejtrvalejší a nejstarší prostředky pro sdělování lidských myšlenek. Je významná nejen z ohledu obsahu, ale také jako výrobek lidské ruky. Kniha je odrazem své doby a prostředí, ve kterém vznikala. Působí na čtenáře i v době, kdy již její tvůrci a autoři nežijí. Kniha je měřítkem kulturní vyspělosti daného národa, trvalý nástroj jak ovlivňovat lidi a nezbytná pomůcka vědců a historiků.

Zamysleme se nad samotným pojmem a fenoménem kniha. Zdeněk Tobolka knihu formuluje jako „předmět zaznamenání myšlenek na snadno pohyblivé látce, související po stránce vnější i obsahové“.

Kniha se v každém národě nazývá jinak. Řecky se nazývala biblos, latinsky liber, a to podle látky, na kterou byla psána – podle lýka. Český tvar slova kniha se vyskytoval již ve 14. století. Nad původem bádá například i Jan Gebauer. Pojem pochází z asyrského slova kunukku, odkud se stěhoval do arménštiny a do turečtiny a odtud do jazyků slovanských. Jan Gebauer zjistil, že se jednotné číslo kniha vyskytovalo pro pojmenování jednotlivé písemnosti, tedy pro pojem listu. Množné číslo knihy pak znamenalo souhrn písemností. Pojem kniha později byl vytlačen jinými pojmy jako list, spis, kdežto množné číslo se pevně udrželo. Teprve v 16. století bylo nahrazeno souhrnným pojmem kniha.

3 Vývoj psacích materiálů

Kniha neměla vždy pouze ten tvar, jaký má dnes. Prošla dlouhodobým a složitým vývojem. Mívala podobu podle toho, kde a kdy vznikla. Obecně platí, že každá kulturní oblast si vytvořila typický psací materiál, který zpětně ovlivňoval i charakter samotného písma knihy.

Pro dorozumívání používaly starověké národy různých přírodních materiálů, na které bylo možné zaznamenat myšlenky a slova. Byly jimi různé kameny, kusy dřev, palmové listy, bambusové, kamenné, kovové a hliněné destičky, které byly vysoušeny na slunci a později vypalovány v ohni, nebo pásy např. březové kůry. K pozdějším psacím materiálům patřil i papyrusový a pergamenový svitek. Nejdůležitějším psacím materiálem, který vedl k pozdějšímu vzniku knihy kodexového typu, byly dřevěné destičky vyplněné voskem.

3.1 Nejstarší typy psacích materiálů – destičky z různých materiálů

Psací materiál přímo souvisel se způsobem záznamu písma. Nejstarší dochované písemnosti se nám dochovaly jako stély a nápisy na stěnách chrámů a hrobek v Asýrii, Egyptě a rovněž i u dalších vyspělých starověkých národů. Tyto texty však nelze pokládat za předchůdce knihy jako takové, protože neumožňovaly pohyblivost a přenosnost textu.

Nejstaršími známými a dochovanými oficiálními písemnostmi, které toto umožňovaly, byly texty, které se dochovaly na destičkách a tabulkách, připravených z různých materiálů. Voskové a jiné typy tabulek a destiček patří mezi tzv. archeologické psací látky¹.

Typický příklad sepětí charakteru písma a psacího materiálu je možno vyzorovat v sumersko-asyrsko-babylónské oblasti, kde se do hliněných tabulek otiskovaly klínky vytvářené rákosovým perem. (Někdy se na ně také dokonce psalo inkoustem.) Hlína byla měkká, když byl do ni text ryt. Po dokončení rukopisného textu se destičky sušily na slunci nebo výjimečně vypalovaly v ohni. K vypálení došlo často i nechtěně, když byla starověká města dobyta a vypálena nepřátelskými vojáky, což umožnilo uchování mnoha klínopisných textů. Klínopisné znaky mohou být i tesané do kamene nebo psány na jiný materiál.

V Egyptě i v dalších starověkých civilizacích používali ke psaní rytí do vápencových a hliněných střepeň (ostrakon).

Kromě hliněných střepeň se používalo i rytí do desek kamenných, bambusových a dokonce i měděných (Čína). V Římě se můžeme setkat i se psáním na olověné role.

Dalším typem byly dřevěné (tzv. tabellae), kovové nebo kostěné tabulky, jejichž vnitřní plochy byly vyhlubovány, takže na okrajích vznikaly vyvýšené rámečky, které chránily text před poškozením. Tabulky byly vyplněny roztaveným voskem nebo hlínou, do kterých se po zavadnutí hmoty rylo písmo pomocí kovových rydel – pisátek (stylus), nebo tyčinkou ze slonové kosti. Řekové rovněž používali dřevěné tabulky, které barvili křídou nebo potahovali sádro. Tento typ tabulek byl používán hlavně v antice a v raném středověku, i když v některých oblastech se výjimečně jejich užívání udrželo až do novověku (např. v severoněmeckých hansovních městech pro písemnosti související s obchodní praxí). Římané a Řekové tento typ destiček převzali od Sumerů. Sloužil jim hlavně pro krátké záznamy a zprávy ještě dříve, než začali používat papyrových svitkových knih. Voskové tabulky užívali školáci, psali na ně své záznamy obchodníci, své dopisy soukromníci – nosil je u sebe skoro každý člověk. Výhodou

tohoto typu tabulek byla možnost snadného vymazání textu. Na opačném konci rydel bývalo hladítko, kterým byl nechtěný text vymazán. K odstranění starého textu bylo používáno i teplo, při kterém došlo k přetavení textu, a tak tabulky mohly být používány opakovaně. Ještě ve středověku se můžeme setkat s používáním voskových destiček a to k předkresbě podoby iluminace, která pak byla přenesena na vyhlazený povrch pergamenu.

Kromě jednotlivých tabulek se používalo i jejich spojení pomocí kovových spínadel, motouzků nebo kožených řemínků. Typickým příkladem bylo spojení dvou voskových tabulek. Tabulky se po dopsání uzavřely textem dovnitř a opatřily pečetí, aby byl jejich obsah chráněn před poškozením nebo před zraky nepovolaných čtenářů. Počet spojených tabulek se zvyšoval úměrně s počtem a délkou daného textu. Latinské slovo „diploo“, které znamená „zdvojují“, bylo označením pro spojení dvou tabulek. Z tohoto slova se později vyvinul pojem pro označení listiny – tedy „diploma“.

Dvě spojené destičky se nazývají diptych, tři triptych a více než tři polyptych. Jednalo se tedy o první předchůdce dnešní knihy. Z počátku byly voskové destičky zcela jednoduché bez zdobení, které bylo přizpůsobeno jejich praktickému zaměření.

V dobách římského císařství používali konzulové a jiní vysocí úředníci destiček ze slonové kosti, zdobené na vnější straně bohatou řezbou. Řezba reliéfu portrétu konzula na vrchní straně destičky sloužila namísto adresy. Takové destičky se nazývaly diptychy konzulskými. V raném středověku se pak tyto destičky velmi často stávaly ozdobou náboženských knih.

Nejstarší dochovanou tabulkou z antického období je tabulka s etruským textem ze 7. století před našim letopočtem.

3.2 Kůra stromů a palmové listy

Již jsme se zmínili o hliněných, dřevěných a kostěných tabulkách, na které se psalo rytím přímo do materiálu nebo do vrstvy vosku, kterým byl vyplněn povrch tabulky. Mnohem lepší možnosti k psaní ale nabízely látky organické.

Mezi takové materiály patří další archeologické psací materiály jakými jsou listy rostlin a kůra stromů.

Ve střední Asii, zvláště v Indii se psalo zpočátku na pásy březové nebo lipové kůry zušlechtěné máčením v oleji a následovným leštěním. Později se zde používaly i palmové listy. Indové k sobě spojovali pravděpodobně vlákna z palmových listů stejným způsobem jako Egypťané vlákna papyru. Nevýhodou byla přílišná tuhost a neohebnost vláken. Proto takto zhotovený materiál ve tvaru tabulky děrovali a spojovali šňůrou podobně jako se spojovaly voskové tabulky.

3.3 Papyrus

Hliněné a voskové tabulky postupem času ztratily pro psaní úředních písemností svůj význam. Tehdy se jako nová psací látka (občas mylně označována termínem psací podložka) prosadil papyrus. Papyrus byl poměrně drahým psacím materiálem, a proto se používalo pro poznámky a menší sdělení levných hliněných střepin – ostrakon a tabulek.

Slovo papyrus pochází z koptštiny, v němž slovo „papuro“ znamená „patřící králi“. To dokazuje fakt, že v ptolemaiovské době byla výroba královským monopolem.

Papyrus se používal jako univerzální médium pro zápis textů nebo pro kreslení. Jeho největšími výhodami byla kvalita, lehkost a skladnost,

díky čemuž brzy nahradil ostatní materiály. S jeho výskytem se setkáváme již ve 4. tisíciletí před našim letopočtem.

Základní surovinou pro výrobu byla stébla šáchoru papírodárného (Cyperus papyrus), který běžně rostl podél řeky Nilu ve starověkém Egyptě. Zde se také soustředila jeho výroba. Hotový papyrus se pak vyvážel do celého středomoří a byl oblíben v celém antickém světě. Jeho vývoz byl omezen v 7. století našeho letopočtu poté, co byl Egypt obsazen Araby a obchodní styky tak byly s Egyptem na dlouho přerušeny. Papyrus se poté používal ještě přibližně do roku 1100 n. l., kdy díky změně egyptského klimatu došlo k postupnému vymizení šáchoru. Přežila jen jeho divoká forma. V té době se papyrus stále ještě vyráběl na Sicílii (Cyperus syriacus).

Z těchto důvodů byl papyrus přibližně od 2. století našeho letopočtu nahrazován novým psacím materiálem – pergamenem, který byl vyráběn z jehněčích kůží.

Papyrus je velmi citlivý materiál, který snadno podléhá degradačním vlivům (vlivem vlhka se rozpadá). Přesto, že se papyrus používal ve starověku snad ve většině zemí Evropy, dochoval se pouze tam, kde vládlo suché klima. Nejvýznamnější nálezy papyrových svitků tak pochází z Egypta. V Evropě se dochovalo jen velmi málo papyrových exemplářů i přesto, že byl užíván v papežské kanceláři ještě v 11. století našeho letopočtu.

Na papyrus se psalo nejprve šikmo seříznutým rákosem, od 3. stol. n. l. zahroceným a rozštípeným jako pero.

Nejstarší dochované papyry pocházejí z období 2000 let před našim letopočtem. Prvním dochovaným svitkem papyru, ovšem nepopsaným, je *svitek z hrobky velmože Hemaky* v Sakkáře z období 1. dynastie. Nejstarší hieroglyfy popsané svitky jsou doloženy z konce 4. a 5. dynastie.

U nás jsou nejstarší papyrové svitky uloženy v Národní knihovně v Praze a pocházejí z 1. století našeho letopočtu.

3.3.1 Výroba papyrových svitků

Přesný původní výrobní proces papyru dnes není zcela znám. Poté, co se papyrus přestal okolo roku 1100 n. l. používat, bylo umění jeho výroby zcela zapomenuto. Znalost výroby byla obnovena až ve 20. století na základě Plíniových *Přírodních dějin (Naturalis historia)* a na základě dalších, nově nalezených textů. Přesto se dodnes nepodařilo vyrobit papyrus takové kvality jako v tehdejší době.

Při výrobě se postupovalo tak, že se trojhranná stébla šáchoru (= papyru, 3 - 4 m dlouhá) zbavila svrchní zelené vrstvy. Tím se odhalila bílá dřeň, která vyplňuje stonek. Dřeň se pak podélně rozřezala na tenké plátky. Jaké způsoby řezání se užívaly, je dnes předmětem dohadů. Proužky se po nařezání na delší dobu namáčely do vody, aby změkly. Panovalo přesvědčení, že nejlepší je pro tento účel voda nilská. Poté se proužky jemně slisovaly, aby byly ploché a mohly se rovnat těsně vedle sebe, nebo s malým překryvem na rovný podklad. Na ně se napříč kladla další vrstva. Vrstev mohlo být i několik, podle toho, jak měl být list silný. Obvykle se používaly vrstvy dvě. List se poté tloukl a lisoval ve speciálním lisu. K lepení jednotlivých vrstev na sebe nebylo potřeba žádného lepidla – vrstvy k sobě byly přichyceny pomocí tekutiny, která z papyru při lisování vytékala. Lisované šáchorové proužky se sušily, opětovně hladily a leštily cedrovým olejem. Výsledný materiál měl bílou barvu, která po letech zhnědla. Jednotlivé listy se za sebe lepily pomocí škrobové kaše. Vznikl tak až několik metrů dlouhý svitek (obvykle 6 až 10 metrů dlouhý).

Nejprve obstarával veškerou výrobu papyru jen Egypt, avšak později vznikaly továrny i jinde, především v Římě.

3.3.2 Způsob psaní na papyrové svitky

Na papyrový svitek se psalo násadkami ze seříznutého rákosu. Inkoust se většinou skládal ze směsi vody, sazí a arabské gumy². V Egyptě se používala i další barviva, jako například šťáva z dozrávajících ořechů nebo olejové saze. Na svitky se většinou psalo jen po jedné straně ve dvou sloupcích. Druhá (vnější) strana zůstávala čistá. Popsaný svitek se pak balil do plátna potřeného smolou, aby se uchránil před vlhkem a poškozením.

V římské společnosti byla písařská činnost považována za světskou záležitost. Probíhala hromadná výroba psaní na papyrové svitky a to tak, že byl text diktován většímu počtu otroků. Proto mohlo najednou vzniknout mnoho opisů jednoho díla. Tato masová výroba vedla k rozvoji obchodu. První „knihupectví“ byla v Řecku známa již ve 2. polovině 5. století před naším letopočtem. Císař Dioklecián zavedl i pevné taxy za opsané knihy a to podle kvality písma a počtu řádků. Známý byl i honorář, který platil mecenáš, který finančně dílo podporoval a jemuž bylo dílo věnováno. (Označení „mecenáš“ je odvozeno od bohatého římského aristokrata Maecenata³.) Témata textu měla světský charakter. Psaly se převážně básně, dramata, encyklopedie, astronomické a botanické texty.

3.3.3 Forma svitkové knihy

Jednotlivé díly jednostranně popsaného papyru byly pro lepší ochranu slepovány do pásů a navíjeny do svitků, tzv. „rotulů“. Svitky byly navíjeny nejčastěji na dvě tyče. Při čtení pak byl text odvíjen z jedné tyče na druhou. Tak vznikla kniha svitková. Svitky (rotuly) se uchovávaly stočené v pouzdrech. Forma „rotulů“ je užívána dodnes, např.: v synagogách při čtení tory.

Nejstarší dochovaná svitková kniha, kterou známe, je *Prisseův papyrus*, který pochází z období 2000 let př. n.l. Je rovněž známa stará egyptská socha, znázorňující sedícího písaře na zkřížených nohou a píšícího do částečně rozvinutého papyrového svitku z období ještě staršího. To dokládá fakt, že tato forma knihy se vyskytovala již dříve, než dokládají první dochované vzorky a fragmenty, a že tento způsob uchovávání znali již staří Egypťané. Od nich znalost převzali Řekové a Římané. Ti ovšem neměli v zemi potřebnou rostlinu pro výrobu, a tak byli závislí na dovozu papyru z Egypta (převážně z Alexandrie, která byla střediskem jeho výroby).

Pro své nedostatky byla forma svitkové knihy postupně nahrazena novým knižním typem – papyrovým kodexem. Počátkem našeho letopočtu (kolem roku 100) se začaly svitky rozřezávat na dvojlisty, vkládat do sebe, spojovat a popisovat z obou stran. Vznikla tak nová knižní forma – kodex.

3.4 Plátno

V Egyptě se kromě papyru používalo ke psaní i plátno. V západní Indii se psalo na velké černé bavlněné svitky inkoustem, který byl podobný křídě. Od Egypťanů pak psaní na plátno převzali i Římané, kteří plátno používali na psaní knih právního nebo náboženského obsahu.

3.5 Pergamen

V přední Asii se od pradávna vedle kamene a dalších rozličných psacích materiálů vyskytovala v hojné míře i zpracovaná zvířecí kůže. Zde také byla poprvé kůže zpracována na pergamen, který se pak hojně rozšířil do celého světa. Postupem času se stal pergamen silnou konkurencí papyru, neboť byl pevnější, světlejší, bylo ho možné používat na psaní z obou stran a jeho větší hladkost povrchu umožňovala snadnější psaní. Hlavním důvodem nahrazení ale bylo

přerušení importu papyru z Egypta do Evropy. Další příčinou byla i horší odolnost papyru v klimaticky náročnějším podnebí evropského kontinentu.

Výroba pergamenu se objevila již ve 2. tisíciletí před naším letopočtem v Egyptě a Asýrii, kde byl pergamen vyráběn z ovčí, kozí, telecí nebo oslí kůže. Jeho pravý čas však přišel až o stovky let později, kdy se jeho výroba obnovila v řeckém městě Bergamo (Pergamonu). Název města se v modifikované podobě „pergamen“ přeneslo i na samotný psací materiál.

Existuje několik typů pergamenů, které se liší podle původu, způsobu výroby a následné úpravy vzhledu a povrchu pergamenu.

Středoevropský (německý) typ pergamenu byl silnější, vyráběn hlavně z telecí holiny opracováním z obou stran. Takový pergamen dosahoval až semišového vzhledu a potřeboval jen minimum závěrečných úprav.

Naproti tomu jihoevropský (italský) typ pergamenu byl opracováván pouze z jedné strany a vyráběl se hlavně z kozích a ovčích kůží. Tento pergamen byl vysoce plněn křídou, a proto snadno přijímal barvy. Častým jevem u těchto rukopisů je poškození barevné vrstvy, kdy dochází ke vzniku krakel a odpadávání barevné vrstvy v šupinkách. Při plnění křídou pouze z jedné (vnitřní) strany docházelo i k deformacím a smršťování již při nanášení barev. Pergamen byl velice tenký, jemný, vláčný a na povrchu hladký⁴.

Dalším typem je pergamen byzantský, který byl při zpracovávání plněn ještě dalšími látkami, jakými byl např. vaječný bílek apod. Tento pergamen díky svému příliš hladkému povrchu nebyl schopen dobré adheze barev a vlivem měnících se relativních podmínek a reakcí pergamenu na ně (příjem vody a smrskávání se) docházelo opět ke vzniku krakel v barevné vrstvě.

Byl využíván i pergamen, který se vyráběl z kůží ještě nenarozených zvířat. Takový pergamen se nazýval velín, nebo-li tzv. uterine vellum (od starofrancouzského slova „veel“ – tele). Byl užíván obzvláště pro kaligrafické a cenné rukopisy (knihy hodinek). Pergamen rovněž výborně uchovával barvy, nevsakoval inkousty a byly na něm kresleny nejhonosnější iluminace.

Zajímavým jevem bylo používání barevných pergamenů. Používaly se purpury (červená), malachit nebo zelené hlínky (pro zelené pergameny), šafránové žluté (pro žluté odstíny pergamenu) nebo indigo pro pergameny modré. Vzácné jsou rukopisy psané na purpurovém pergamenu pocházející z oblasti byzantské říše, které byly kombinovány se zlatým inkoustem, tzv. chrysografií. Asi nejznámějším rukopisem je *Codex Argenteus* ze 6. století, který je psán stříbrem i zlatem na purpurový pergamen a pochází ze sbírek císaře Rudolfa II. Dnes se nachází ve sbírce knihovny v Upsale ⁵. Purpurová barva se získávala z mořských měkkýšů surmavek (*Murex Brandis Purpurea Haemotoma*)⁶. Barvivo poskytovalo mnoho odstínů, od červené, přes modrou až po černou. Od 9. století se upouštělo od barvení všech listů a v knize se barvily pouze jen některé listy. Příkladem takového rukopisu je *Wolfenbütelský rukopis* legendy o sv. Václavu, který byl sepsán Mantovským biskupem Gumpoldem. Od poloviny 12. století končí využívání purpurového pergamenu.

Poslední knihy psané na barevný pergamen známe z druhé poloviny 15. století. Pocházejí z knihovny uherského krále Matyáše Korvína (1443-1490). Některé pergameny byly barveny dokonce i černě (např. modlitební knihy z doby císaře Maxmiliána I. (1564- 1576)).

Ve starověku se pergamen získával ve velkém množství oproti pozdějšímu středověku, kdy se pergamen vyráběl v kláštorech pouze pro interní potřeby. S rozvojem měst se výroba pergamenu přemístila

do řemeslných dílen. Řemeslníci se latinsky nazývali pergamentarii, membranatores, česky pergameníci. V Paříži byla výroba pergamenu a obchod s ním pod dozorem univerzit. U nás se pergamen vyráběl v Praze a v Hradci Králové.

Občas docházelo ke psaní knih i na pergamen (ale dokonce i papyrus), který byl již jednou popsaný a z něhož bylo písmo odstraněno vyškrabáním nožkem nebo pemzou. Takto vzniklý list, se pak nazýval palimpsest. Občas byl také popsaný pergamen namáčen do mléka a tím došlo ke vstřebání starého textu. Tento způsob recyklace psací látky byl používán nejvíce od 5. do 7. století. Kniha vytvořená z takto recyklovaných pergamenových listů se pak nazývala palimpsestová ⁷.

Na pergamen se psalo z počátku třtinou podobně upravenou jako pro papyrus, později, od 4. stol., ptačím (zejména husím) brkem, podle potřeby přiřezávaným.

3.5.1 Historie výroby pergamenu

Užívání zvířecích kůží jako psacího materiálu je velmi staré. První zmínky jsou kladeny asi do doby 2500 př. n. l., kdy se příležitostně používaly různě zpracované kůže u starověkých písařů. Po tomto materiálu písaři sáhli tehdy, pokud potřebovali pevný a trvanlivý materiál. Příprava takovýchto materiálů byla velice složitá a dodnes proces výroby nebyl přesně identifikován. Užívalo se různých způsobů přípravy, a proto vzniklé produkty byly vysoce rozdílných vlastností i vzhledu. Takovýto materiál měl kromě různých vlastností i řadu vad. Kůže měla nevzhledné vzniklé záhyby a vrásky, dále byla příliš měkká a ohebná.

Ve 2. století př. n. l. za vlády Eumenesa II., vládce Pergamonu, se výroba pergamenu obnovila a rozšířila. Došlo ke zjednodušení lázní pro úpravu kůží. Užívalo se zkvašené obilí nebo čerstvých zelených

roślin. Při tomto procesu nedošlo k výraznému činění kůží na useň. Mokrú a odchlupená kůže pak byla napínána na dřevěný rám a sušena v napnutém stavu. Vzniklý materiál měl světlou barvu, hladký povrch, dobrou trvanlivost i pevnost a dobrou opacitu. Snadno přijímal barvy a inkousty, které na něm dobře držely.

V roce 168 před naším letopočtem se výroba dostala do Říma. Římané pergamen nazývali membranou. V této době byla kůže zpracovávána nasolením a následným naložením do mouky. Ve 3. století se pergamen v Římě stal hlavním používaným psacím materiálem a postupně se začal šířit do celé Evropy. Pergamen se hojně užíval i v Byzantské říši.

Před 4. stoletím neexistoval jediný latinský rukopis psaný na pergamenu. Ve střední Asii se pergamen nepoužíval vůbec. Výhodou pergamenu bylo, že se na něj dalo psát po obou stranách. Na pergamenový list se proto vešlo více textu než na papyrus.

V 8. století byl zdokonalen proces loužení v alkalickém vápenném roztoku.

V Českých zemích jsou první rukopisy psané na pergamenu (nazývaném pergamín) z období slohu románského a gotického. Výroba pergamenu u nás tak sahá do 14. století.

3.5.2 Výroba pergamenu ve středověku

Představu o výrobě pergamenu nám podává např. *bamberský rukopis* ze 12. století z kláštera Michelsberg⁸.

Pergamen se připravoval z kůže ovcí, koz, telat a nebo nenarozených jehňat. Jsou známé i pergameny vyráběné z kůží gazel, antilop nebo dokonce i pštrosů.

Surové kůže zvířat se nejprve musely konzervovat, pokud nedošlo k jejich okamžitému zpracování. Způsobů konzervace existovalo několik. Nejzákladnějším bylo sušení, nasolování, nebo kombinace obou technik.

Při zpracování kůží konzervovaných sušením, musela být kůže podrobena nejprve tzv. námoku ve studené vodě, což ji vrátilo do stavu po stažení zvířete. Částečně tak došlo k očištění od nečistot a odstranění rozpustných solí a bílkovin z prostoru mezi vlákny.

Poté následovalo loužení. K loužení se používalo vápenné mléko, které usnadnilo odstranění chlupů. Kůže se namáčela do 5-30 % roztoku vápna ve vodě po dobu asi 3 - 7 dnů za občasného promíchání. Tento způsob odstranění srsti nebyl ovšem jediný. Rovněž se používaly i další lázně, které obsahovaly bakterie a enzymy. Takový způsob se nazývá loužení enzymatické.

Po procesu loužení byly z kůže mechanicky odstraněny chlupy a podkožní blány tupou kosou na koželužském špalku. Chlupy uvolněné již působením vápenného mléka bylo snadné lehce stírat. Po tomto procesu z kůže vznikla tzv. holina.

Holina se poté opracovávala macerováním v uhličitane sodném (sodě), nebo uhličitane draselném (potaši). Po několikadenním (7 až 14 dnů) působení alkalického roztoku následovalo ještě loužení ve vápenné vodě, která během tří dnů zmýdelnila i poslední stopy

rozkládajícího se tuku. V tomto procesu získala silně zbobtnalá holina žádoucí bílou barvu. Holinu pak bylo třeba za mokra zbrousit a vyprat, aby se odstranil přebytek vápna, a namořit enzymy (holubím nebo psím trusem), které odbouraly další druhy bílkovin. Následovalo opětovné praní a mechanické čištění tupou omykací kosou (noži ve tvaru pŕlměsíce). Teprve po tomto procesu se holina pečlivě vypínala na dřevěný rám a sušila pod napětím v proudu vzduchu. Povrchové vlastnosti napnutého a vysušeného pergamenu zlepšilo hlazení pórovitým sopečným sklem (pemzou) za střídavého zatírání vápna, křídý a nakonec jen křídý samotné. Výrobu uzavíralo leštění povrchu kovovými hladítky.

Pergamen tak získal charakteristické rysy, které ocenili nejen středověcí písaři, ale od 13. století i výrobci pergamenové vazby.

Pro výrobu jednoho rozsáhlejšího rukopisu bylo potřeba kůží až z několika set zvířat (např. na výrobu největšího pergamenového kodexu, tzv. *Kodexu Gigas*, který měl 312 folií, bylo potřeba kůží ze 160 zvířat). Je s podivem, že se přesto v historických poznámkách neseťkáváme s informací o nedostatku pergamenu. Pergamen byl velice drahým materiálem. Dokladem toho, že byl pergamen drahým zbožím, jsou i rukopisy vytvořené z poškozeného pergamenu (s otvory vzniklými při zpracování), nebo palimpsesty (druhotně použitý pergamen). Často docházelo i ke psaní nového textu do meziřádků původního textu. Palimpsesty byly užívány i na pokryv knižních desek.

Před samotným psaním proběhly na pergamenu přípravné procesy. Jednalo se o barvení pergamenu (zejména purpurovou barvou) nebo pokládání plátkového zlata, dále příprava pisátek a inkoustů.

Podle velikosti se složky pergamenu skládaly do kvarternů, kvinternů a sexternů.

3.6 Papír

Pro výrobu středověkých knih byl rovněž používán i další psací materiál, kterým byl papír.

Objev papíru je spojen s Čínou, kde znali technologii jeho výroby již před začátkem našeho letopočtu (za panování dynastie Han (206 před naším letopočtem až 220 našeho letopočtu)). V Číně se v této době hojně používalo psaní na hedvábí, na které se psalo štětičkou z králíčích chloupků. Tehdy asi byla objevena proslulá čínská tuž. První recept na výrobu papíru a tedy i první zmínka o něm, pochází z roku 105, kdy jej vynalezl vedoucí císařské dílny na zbraně Ts'ai-Lung ⁹. Je až neuvěřitelné, že si Čína tajemství jeho výroby udržela více než tisíc let než znalost výroby pronikla do Evropy!

Papír se nejprve vyráběl z hedvábného odpadu a později z různých rostlinných vláken (např. morušovníku), ze kterých se připravovala jakási papírovina.

Středověký papír byl přibližně od 4. stol. vyráběn ze lněných a bavlněných hadrů. Nejstarší datovaný hadrový papír pochází z roku 150 našeho letopočtu.

Roku 610 našeho letopočtu se s výrobou papíru seznámilo Japonsko a Korea. Za čínských výbojů kolem roku 750 se rozšířila výroba papíru i k Arabům a přes ně dále do celého světa. V Bagdádu se papír vyráběl již roku 793 a v 10. století v Damašku. Z Damašku se papír vyvážel do západních zemí. V Egyptě se vyráběl papír v 10. století. Do Španělska se výroba papíru dostala přibližně v polovině 12. století. Nejstarší západoevropské rukopisy psané na papíru pocházejí ze Španělska z 11. století. Nejstarší papírna v Itálii byla ve Fabrianu u Ancony kolem roku 1268. Itálie pak zásobovala papírem

celou střední Evropu. Od 14. století již byl papír běžným psacím materiálem pro výrobu knih.

Papír užívaný v Čechách pocházel převážně z Itálie a později z Norimberka (Německo). V Čechách první papírna vznikla roku 1499 na Zbraslavi u Prahy¹⁰. Samotný obchod s papírem. Ale v Praze existoval již od roku 1391. První česká papírna vyráběla papír z hadrů.

Na Moravě byla první papírna zřízena v Olomouci roku 1505 a kolem roku 1520 ve Velkých Losinách, kde se vyrábí dodnes. Papír se z Čech vyvážel dále do Ruska a Uher.

Od konce 13. století se na papírech italského původu vyskytuje tzv. filigrán (průsvitka). První známý filigrán pochází z roku 1282. Nejstarší českého původu je pak z roku 1524 (znak Starého Města pražského). Filigrán vzniká tak, že se na dno síta umístí znak z tenkého drátku. Po odtoku vody z rozmělněné hadrové hmoty, při níž vzniká list papíru, znak zanechal ve vzniklém listu stopu. Papírová vrstva v místě znaku byla tenčí a tudíž vzniklý filigrán byl průsvitnější než ostatní část listu. Filigrány se vyskytují na papíru od poloviny 15. století. Nejstarší filigrány mají jednoduché geometrické tvary (trojúhelník, ovál, kříž, hvězda, volská hlava, znamení nekonečnosti, atd.). Od 16. století se vyobrazení rozšířila o zobrazení řemeslných nástrojů, zvířat, písmen, erbů, církevních postav či květin. Nakrátko se ve 14. století vyskytují i filigrány se jmény výrobců papíru. Od století 16. se toto již stává pravidlem. V této době jsou na papír umístována i hesla.

Dodnes bylo zjištěno více než 70 tisíc různých filigránů. Filigrán měl sloužit k označování původu a jakosti papíru. Průsvitky jsou i známkou staří papíru. Ve všech dobách se vyskytuje i papír vyráběný bez filigránu, jedná se o papír nižší kvality.

Nejstarší knihou psanou na papír u nás je *městská kniha pražská* z roku 1310, která má 316 listů. Od druhé poloviny 14. století byly psány na papír častěji knihy literárního obsahu.

Celá kniha nemusela být vyrobena jen z jednoho druhu psací látky. Ve středověku se vyskytovala kniha psaná na pergamenu a papíru zároveň.

Postupem času došlo k úplnému nahrazení pergamenu papírem i přesto, že byl pergamen považován za odolnější psací materiál. Neskonalou výhodou papíru byla jeho cena, která převážila nad všemi nevýhodami. Papír se užíval buď čistý, dodávaný v určitých přesných formátech, nebo zřídka i barvený. Jeho další výhodou byla i skutečnost, že povrch papíru nepotřeboval před aplikací barevné vrstvy žádnou povrchovou úpravu.

Papír si postupně podmanil celý svět a stal se jedním ze základních pilířů šíření vzdělanosti. Podstatným dílem přispěl k vývoji knihtisku.

4 Tvar knihy

Jak již jsme měli možnost poznat, kniha neměla vždy ten tvar, který má dnes. Je výsledkem dlouhodobého a složitého vývoje, neustálého hledání a vylepšování ideálního tvaru, podoby i nalézání vhodného a trvanlivého psacího materiálu. Josef Jungmann o knize napsal zajímavou myšlenku:

“Kniha je zároveň s kolem, pluhem, lodní plachtou, chlebem a vínem největším objevem lidského rodu”¹¹.

Ve střední Asii, zvláště pak v Indii, byla kniha vytvořena z palmových listů a dřevěných desek, které byly spojeny stuhou. Takováto vazba se nazývala pothi.

Je možné s určitostí říci, že nejtypičtějším užívaným tvarem knihy doby starověku byl svitek.

V Egyptě, Řecku a Římě měla kniha formu svitku. Svitkové knize se v Římě říkalo volumen (od slovesa volvere, svinovati). Slovo má svůj význam dodnes, kdy znamená svazek knihy. V Řecku svitkovému listu původně říkali tomos. Odtud pak vznikl latinský název pro listinu na papyru – tzv. tomus. Francouzské a anglické slovo tome, ruské tom znamenají svazek knihy. Otevírati knihu se v Římě říkalo explicare. Z toho se pak vyvinulo rčení: liber explicitus, které znamenalo - kniha rozvinutá až na konec. Liber explicit se objevovalo v rukopisných i prvních tištěných knihách kodexového tvaru a znamenalo: kniha se končí (závěr).

Svitek byl velice náchylný k poškození a proto ho chránilo hedvábné pouzdro. Svitky bývaly navíjeny kolem hole (umbilicus), u menších svitků stačil zesílený okraj papyru. Svinování začínalo od konce textu tak, aby začátek textu zůstal nahoře a byl nejpřístupnější.

Listy ještě nepopsaného papyru se spojovaly k sobě až do délky zpravidla šest až deset metrů.

K rozpoznání obsahu svitku bez jeho rozvinování byl svitek opatřen proužkem papyru nebo pergamenu. Proužek byl většinou tvaru oválu nebo dlouhého pruhu, někdy dokonce purpurově zbarvený. Latinsky se mu říkalo *index*, *titulus*, řecky pak *sillybos*. Vznikl pravděpodobně v Alexandrii. V Římě za doby Cicera byl spíše ještě výjimkou. Na *indexu* bylo uvedeno jméno autora a věcný název spisu. Byl vlastně takovým zárodkem a předzvěstí titulního listu.

Svitková kniha nepatřila ke knihám se snadným užíváním a manipulací. Při jejím čtení byly obě ruce čtenáře zcela zaměstnány, protože se jednou rukou kniha rozvínovala a druhou se po přečtení opět zavinovala. Řekové i Římané k tomuto účelů používali tzv. *anagnostů* nebo *lektorů*, kteří jim drželi svitek před očima. Čtení svitku bylo ztíženo rovněž tím, že se psalo pouze velkými písmeny bez přestávek mezi slovy (*inscriptio continua*). Jen začátek odstavce býval označen tzv. *paragrafem*.

Nejstarší dochovaná svitková kniha, kterou známe, je *Prisseův papyrus*. Jedná se o opis konce *nauky Kogemniovy* a *nauky Ptahhotepovy*, který byl sepsán více jak 2000 let př. n. l. Je to nejstarší zachovaná kniha vůbec.

Kniha psaná na papyrus byla finančně náročná, proto se její tvar v kláštorech nikdy neužíval.

V Čechách ani na Slovensku se kniha ve formě svitku nikdy nevyskytla, protože se Slované seznámili s knihou až vlivem křesťanství, kdy kniha měla již ráz středověkého kodexu. Není ale pravda, že tehdejší obyvatelé českých zemí tuto formu knihy neznali vůbec. Důkazem je vyobrazení ve *Strahovském evangeliáři*

z 8. století a v české bibli z Litoměřic z roku 1414, kde je vyobrazen pisař se svitkovou knihou.

Papyrové svitky byly používány ještě do století jedenáctého. Pokračováním svitku papyrového byl svitek pergamenový, stejně vybavený jako svitek papyrový.

Tvar dnešní knihy měl svého předchůdce ve voskových a dřevěných destičkách, na které psávali Řekové a po nich Římané své písemnosti neliterárního významu. Destičky bývaly uvnitř vylity voskem, do kterých se rylo kovovým pisátkem. Chyba se tak dala snadno zahladit a destičky tak mohli být používány opakovaně. Pokud byl text obsáhlejší, svazovaly se destičky k sobě buď nití nebo drátěnými kroužky, protaženými podél jejich delší strany. Svázáním různého počtu destiček vznikaly svazky různého pojmenování: dvě desky tvořily diptych, tři triptych a více pak polyptych. Takový svazek se nazýval caudex, řecky teuchos. Toto pojmenování pak bylo přeneseno na knihu psanou na pergamenu a svázanou systémem kožených řemínků a nití. Desky honosných voskových destiček byly bohatě zdobeny rytím nebo řezbou do slonoviny. Tím byla položena tradice uměleckého zdobení knižních desek, jež přetrvala až do dnešní doby.

V období prvního císařství byly vnitřní tabulky nahrazovány pergamenovými listy¹². Vznikl tak kodexový tvar knihy, který postupně nahradil svitkovou knihu.

Do 7. století není výjimkou se setkat i s knihami vyrobenými z papyrových dvojlistů. Příklad takového kodexu můžeme vidět například v Národní knihovně ve Vídni (tzv. *Hilarius Pictacensis*), který pochází ze 4. století a je psán na papyru.

4.1 Bloková vazba

Podobně jako se v Egyptě používal papyrus, se v Indii podobným způsobem užívaly palmové listy. Jejich vlákna byla příliš tuhá a neohebná, a tak raději začali jednotlivé listy opatřené vytvořenými otvory spojovat šňůrami. Byl to počátek užívání tzv. blokových knih, které byly známé rovněž v Číně v posledních stoletích př. n. l.

Čína přinesla i další typ vazby, která byla tvořena z jednoho pásu papíru a poskládána do tvaru leporela. Tyto knihy byly popsány jen z jedné strany a často již potištěny tzv. deskotiskem, který byl předstupněm knihtisku. Leporelový způsob složení bloku vycházel právě z podstaty deskového tisku, při kterém vznikal velmi výrazný reliéf. Harmonikové složení listu pak chránilo tisk i reliéf. Blokovým sešitím leporela pak vznikla bloková kniha, která je užívána v Číně dodnes.

4.2 Vznik kodexu

Počátek našeho letopočtu je stále ještě spojen s používáním papýrových svitků, které byly rozřezávány na dvojlisty a vkládány do sebe. Vznikla tak nová knižní forma, která se vlastně užívá dodnes, kniha kodexového typu. Pokud blok obsahoval více takto do sebe vložených dvojlistů (asi padesát), nastával konstrukční problém. Kniha byla těžkopádná, navíc šíře listů vkládaných do sebe směrem dovnitř ubývala. To vedlo k myšlence a procesu vylepšování konstrukce. Řešení se našlo v systému složek, které vznikaly vložením určitého počtu dvojlistů do sebe. Jednotlivé složky pak byly kladeny na sebe a sešívány v místě hřbetu systémem nití. Nejstarší vazby jsou šité tzv. řetízkovými a podélnými stehy. Řetízková technika spočívala v tom, že se zachytila při vypichování jehly ze složky na hřbet řetízkovým stehem vždy nit předešlé složky. Při šití

knihy byla k bloku zároveň přichycena obálka. Hřbet byl vyztužen rohovinovou nebo koženou páskou a byl prošíván zároveň s blokem. Stehy zde vytvářely ozdobné řetízkové ornamenty.

Současně došlo i ke zdokonalení a vylepšení vazby o systém vazů, které vazbu zpevnily. Používaly se vazy z pergamenových nebo kožených řemínků. U nejstarších vazeb se zároveň při šití bloku vytvářel i kapitálek. Kapitálek byl tvořen tenkým proužkem pergamenu nebo usně. Šití knihy na pravé vazy se vyskytuje např. i u vyšehradského kodexu z 80. let 11. století.

Vzniklé knižní bloky byly chráněny dřevěnými deskami, které byly potaženy plechy a bohatě zdobeny drahými kameny a slonovinou. Při vzniku knih se spíše uplatnili řemeslníci (zlatníci, řezbáři a brusíči drahokamů). Výhodou kodexu byla jeho cena, větší trvanlivost a lepší manipulace při jeho užívání.

Kodexů se nejprve užívalo pro knihy s liturgickým obsahem, hlavně u biblí a pro knihy právního obsahu. Kodexy měly z počátku menší, přibližně čtvercový formát až se čtyřmi sloupci. Od 5. stol. však nabýval více obliby velký formát obyčejně se dvěma sloupci. Rovněž poměr mezi jeho výškou a šířkou se ustálil na čísle 2:3. Postupem času kniha vytlačila svitek z denního užívání. Když se později při výrobě knih začal užívat nový materiál – papír, stal se kodexový tvar knihy tvarem všeobecným a toto postavení si více méně udržel dodnes.

4.3 Románský typ vazby

Na Českém území se setkáváme až s formou románské kodexové knihy (11. až 13. století), což souvisí s rozvojem křesťanství na našem území. Do té doby se nám nedochovaly žádné známky po

jiných formách a typech vazeb, dokonce ani žádné zmínky o písemných projevech.

V období románského slohu byl kodexový tvar knihy opatřován dřevěnými deskami, které byly ke knižnímu bloku připevňovány pomocí různých materiálů i řadou způsobů. Nejčastěji se k tomu používaly kožené nebo pergamenové pruhy, které byly obšívány systémem nití.

Románské vazby byly zdobeny malbou, řezbou nebo rytím do dřevěných desek bez pokryvu. Mezi honosnější vazby patřily kodexy, jejichž dřevěné desky byly opatřeny stříbrnými nebo zlatými plechy zdobené technikou filigránu. Tato technika patřila mezi zlatnické techniky a tvořily ji ornamenty z jemných drátků drahého kovu. Dalším způsobem výzdoby honosnějších kodexů bylo posázení desek drahokamy, perlami, kamejemi, emailem nebo rytými destičkami ze slonoviny. Technologie zdobení vycházela z předrománského způsobu výzdoby. V této době častým prvkem knižních bloků je zdobení použitím starých konzulských diptychů, rytých do slonoviny. Diptycha obsahovala rytinu konzula, která byla na novém kodexu přisouzena některé biblické postavě. Příkladem takovéto vazby u nás je *svatovítský evangeliář* z 9. století, na který byl použit diptych z roku 480. Reliéf zobrazoval konzula v tóze se žezlem, sedícího na křesle. V 11. století, kdy byl kodex svázan, se ale význam reliéfu změnil. Z postavy konzula se tak stal sv. Petr, ke kterému byly doryty reliéfy dvou věží. O tři století později pak byla vazba ještě doplněna rámem s křišťály a drahokamy¹³.

Románské vazby byly již zdobeny i potahováním kůžemi. Mezi nové výzdobné techniky patřily i drahé textilie, jimiž byly vazby opatřovány. Rovněž i u těchto pokryvů se objevují výzdobné techniky užívané pro dřevěné desky nebo plechové reliéfy.

Již u románských vazeb se vyskytuje technika výzdoby desek formou slepotisku. Při výzdobě desek touto technikou docházelo k otiskování zahřátých kolků, tzv. razidel, do navlhčené kůže. Razidla měla různé rostlinné, geometrické, ornamentální nebo figurální podoby a byla negativní, takže vytvářela v usni reliéf.

Mezi významné české románské kodexy patří např. *Kodex vyšehradský*, který byl zhotoven u příležitosti korunovace prvního českého krále Vratislava I. v roce 1085. Původní pokryv tvořil pětibarevný brokát. Hřbet kodexu je nyní z bílé vepřovice. Významným skvostem české knihovny je již zmíněný *Strahovský evangeliář*. Na původní románské vazbě se nacházejí i pozdější prvky gotické i renesanční.

4.4 Gotický typ vazby

V období gotiky dochází k pokračování a vývoji podoby kodexového typu knihy.

Po celý středověk se používají těžké bukové a dubové desky, které byly především typické pro období gotického slohu. Mohutné desky byly ještě potahovány silnými přírodními kůžemi, především z hověziny nebo vepřovice. Typické pro toto období jsou rovněž zámišové usně z jelenice nebo skopovice. Začínají se vyskytovat i vazby polokožené. Pergamen byl používán pro výrobu tzv. obálkových vazeb.

Gotická podoba kodexu je zcela typická a nezaměnitelná – okraje listů bloku nejsou ořezány s deskami, nepřesahující blok, vytvářejí typický špalík. Výjimečně se vyskytují i knihy s ořízkami, které jsou pokresleny nebo popsány názvem knihy.

Typickou výzdobou pokryvu desek bylo zdobení technikou slepotisku pomocí kovových kolků a válečků. Knihařský kolek býval negativní

(vyhloubený) a otisk tedy vystupoval. V pozdější době se začalo používat kolků pozitivních, které v období renesance chránily zlacení. Tvary kolků byly různé – od čtverce, obdélníků, přes stylizované květy a plody, figury, heraldické znaky, zvířecí motivy až iniciály. Častým motivem bývala bájná zvířata jako pták Noh (gryf) nebo drak, nebo náboženské symboly, velmi častým motivem byl i beránek. Běžně se již používají i tlačené nápisy z jednotlivých písmen¹⁴. Kolky s písmeny byly ale s negativním otiskem. K určité mechanizaci výzdoby pokryvu došlo vynálezem tzv. rolny, pomocí níž si knihvazač urychloval práci. Motivem válečkových ornamentů býval především akant, který se ve výtvarném umění používal od antiky až do období konce baroka jako ozdobný ornament. Dalším častým motivem byla ostrev (stylizované úponky rostlin s květy a plody), figurální výjevy a rozeta (stylizovaná růže). Kompozice výzdoby byla zprvu jednoduchá, tvořená jen jednoduchými linkami nebo jejich křížením. Později se k výzdobě přidaly kolky, které byly tlačeny mezi liniemi a někdy vyplňovaly celou plochu desky opakujícím se motivem.

Nejtypičtější technikou výzdoby pokryvu desek ale bývala řezba nožem do usně. Tato technika se používala po celé Evropě a nejvyhlášenější tím byly právě Čechy. Výzdobou desek touto technikou se zabývali domácí i potulní umělci. Motivy byly podobné jako u slepotisku, ale i specifické – fantastické tvary, groteska nebo nápisy. Řezba do kůže se často kombinovala s tepáním a puncováním, nebo i s polychromií.

Na gotických vazbách se objevuje mohutné kování, které má ryze funkční charakter. Výrobou kování se zabývali řemeslníci mimo klášterní dílny. Často dokonce docházelo k jejich nákupu z okolních zemí. Kování bývají železná, bronzová, mosazná, u vzácných vazeb z měděného pozlaceného plechu. K desce bylo kování připevněno

pomocí hřebíčků. Kování bylo zdobeno prosekáváním nebo rytím, někdy podkládané barevnými materiály, které prosvítaly skrze otvory. Rohy desek bývaly zdobeny náročnicemi deltoidního tvaru s puklou zakončenou ploškou. Někdy pukly dokonce připomínaly jakési nožičky, na kterých kniha stávala, když se z ní předčítalo. Řemeny, na které se knihy uzavíraly, obsahovaly kovové spony, které zapadaly do štítků přichycených na přední desce. Spony měly vysoce funkční charakter. U mohutných pergamenových kodexů, opatřených silnými dřevěnými deskami, často docházelo k deformacím vlivem měnících se relativních podmínek. Spony tak plnily funkci zabraňující a předcházející těmto deformacím. Knižní desky nebyly tak bohatě zdobeny velkými kovovými deskami jako v období románského slohu. Pozůstatkem takovéto výzdoby bylo ale středové kování, které mívalo nejrůznější tvary, nejčastěji ale bývalo čtvercové. Někdy se dokonce objevuje i středové kování dřevěné. K další výzdobě desek patřily nejrůznější typy a tvary pukel, trnů a terčů (opět někdy dřevěných), dále pak kování hranové a další nejrůznější ochranná zařízení – jako zámky a řetězy, které chránily obsah knihy i knihu samotnou před jejím zcizením.

Gotický kodex měl mnoho podob. Známa je například vazba sáčková, používaná převážně pro knihy malých formátů (breviáře), aby je kněží snadno mohli nosit při sobě. Na dolní straně takových vazeb pokryv přečníval asi o délku knihy. Zde se utvořil uzel a kniha se tak dala lehce připnout k pasu nebo nést v ruce. Nejsou ale ani výjimkou velko-formátové kodexy se sáčkovou vazbou, které se nosily přes rameno.

V období gotiky se často používala obálková vazba s vyztuženým hřbetem. Obal byl tvořen z pergamenu, který přečníval přes přední desku jako klopa. Hřbet byl vyztužen pruhem silnější usně, rohoviny nebo pergamenu, které byly ke hřbetu přišity zevně a jejich stehy

vytvářely různě spletené ozdobné ornamenty. Takové vazby se nepoužívaly pro liturgické kodexy, ale pro knihy ryze úřednické potřeby.

Dalším typem vazby byla vazba obálková s chlopněmi. Desky těchto vazeb byly potaženy měkkou usní, která na bocích přesahovala blok a obalovala knihu jako přebal. Knihu pak bylo možné převázat řemínky nebo upnout sponami. Přední deska byla zdobena slepotiskem a kováním.

4.5 Nejstarší dochované exempláře kodexové knihy

Vědci i kodikologové se v přesném určování období vzniku kodexu rozcházejí. K zavádění nové podoby knihy významně přispělo působení raných křesťanů. Dnes nám to dokládají tzv. koptické vazby, které vznikaly v 6. století v koptských kláštorech. Koptové byli příslušníky křesťanské církve, která působila v Egyptě a Habeši (dnešní Etiopii). Knihaři již tehdy používali k vazbě desky, které byly připravovány slepením listů papyru. Byly to takové primitivní lepenky, které byly potahovány usněmi. Pro Kopty rovněž nebylo neznámé zdobení desek slepotiskem nebo řezbou do kůže. K výzdobě kodexů dále užívali i různé našívané ozdoby nebo barvené kůže. Všechny tyto způsoby výzdoby knižních desek pronikly do Evropy až mnohem později.

Většina prvních kodexů se nám nezachovala, ale podoby kodexu raného středověku jsou nám známé. Takovéto kodexy vznikaly především v Byzanci, kde došlo k jejich rozvoji po zániku řecko - římské středomořské kultury. Nejen antický odkaz, ale i uznání křesťanství roku 313 ovlivnilo rozvoj kodexů a jejich výzdoby pomocí iluminací. Iluminace byla nejdokonalejším prostředkem šíření křesťanství na západ, protože překonávala jazykové bariéry knih psaných v řečtině nebo syrském jazyce.

Nejvýznamnější dochovaný rukopis *Genesis* ze začátku 6. století, který je psán stříbrem na purpurovém pergamenu, je vlastnictvím Národní knihovny ve Vídni. Ze 6. století rovněž pochází byzantský iluminovaný rukopis, evangeliář *Codex Purpureus* (Itálie). Podobným rukopisem je i tzv. *Sinopský evangeliář*. Tyto rukopisy jsou psány řecky.

Rovněž se nám zachovaly rukopisy psané v syrském jazyce. Jedním je např. iluminovaný rukopis uložený v Bibliotéce Laurenziana ve Florencii vzniklý roku 586 v klášteře v Zagbě na Eufratu. Všechny iluminoval mnich Robula a jsou nejspíše zhotoveny podle tohoto vzoru.

Významný je rovněž karolínský evangeliář Karla II. Holého *Codex Aureus* z roku 870 (formát 420x330 mm). Zlatá deska je bohatě zdobena vysokými reliéfy. Je zajímavostí, že tato vazba byla restaurována již roku 980. Dnes je uložena v Řezně.

Pozoruhodný je i *Evangeliář Oty III.* z konce 10. století. Opět je zdoben zlatou deskou vykládanou drahokamy, slonovinou a kamejemi (drahokamy s negativními výbrusy). Zajímavostí zde je, že slonovinový střed desky byl původně konzulským diptychem. Evangeliář se nachází ve Státní knihovně v Mnichově.

Z 10. století pochází ještě dva kodexy: *evangeliář se sv. Michalem* (Benátky) a *evangeliář v Sieně* ¹⁵.

V Irsku a Anglii, kde se křesťanství rychle šířilo, se nám rovněž zachovalo několik předrománských kodexů.

Mezi nejstarší knihy českého původu tvaru kodexů patří např. staroslověnský překlad menších knih latinských - tzv. *Kyjevské listy* z konce 9. nebo první poloviny 10. století a *staroslověnská legenda o sv. Václavu* z poloviny 10. století. Jedná se o vůbec nejstarší knihy českého původu.

5 Proces vzniku rukopisné knihy

5.1 Písař a způsoby vzniku knih

Již od starověku jediným způsobem šíření rukopisné knihy bylo její opisování. V procesu jejího vzniku byla nejdůležitějším prvkem osobnost písaře. Postavení písaře v průběhu času bylo různé. Ve starém Orientu se písaři těšili veliké vážnosti, jednalo se o vysoko postavené hodnostáře.

V Egyptě při psaní písaři klečeli nebo seděli na zemi. Na pravém kolenu drželi levou rukou svitek a pravou psali. Za uchem měli náhradní pera. Vedle nich se nacházela pouzdra s papírovými svitky. Najednou psávalo až několik písařů podle předčítání.

V Řecku a Římu patřili písaři mezi lidi podřízené, nazývali se bibliografoi, kalligrafoi nebo antiquarii. Písaři nejprve opisovali text z voskových tabulek. V 5. stol.př. n. l. patřilo opisování knih mezi obchodní zaměstnání. Tehdy písaři psali pro knihkupce podle předlohy. Vznikaly tak texty s četnými chybami.

Ve středověku se písařství pěstovalo v kláštorech a křesťanských kostelech. Klášterní písárny se nazývaly scriptoria. Do klášterních písáren byli i písaři najímáni. Ve skriptóriích rukopisné knihy nevznikaly podle předříkávání. Docházelo k jejich opisování. Často se na opisu jedné knihy podílelo až několik desítek písařů. I zde vznikalo mnoho opisovačských chyb.

V antice opravy prováděl buď přímo písař nebo vzdělaný korektor. Ve středověku byl každý opis knihy zpravidla kontrolován druhou osobou. Existuje mnoho knih, u nichž revize opisu nebyla provedena nikdy.

Písař plnil i funkci pořadatele knihy. Rovněž si i sám připravoval látku na nichž chtěl psát. Častou látkou byl pergamen, který si upravoval pemzou. Pokud měl pergamen kazy a trhliny z výroby, tak je písař zašil hedvábnými stehy, zalepil nebo obtáhl inkoustem. Někdy dostal i pergamen k psaní již připravený. Písař rovněž rozhodoval o formátu knihy. Z pergamenu vyřízl list, který měl dvojnásobnou velikost formátu knihy a tento list pak tvořil základ kodexu. Latinsky se tento list označoval arcus. Později z tohoto názvu vzniklo české slovo arch. Přehnutím arcu, vznikl dvojlist a vkládáním dvojlistů vznikla složka. Složku zpravidla tvořily čtyři dvojlisty. Latinsky pojmenované quaternio, kvatern. Časem se význam slova kvatern přenesl na složku, ať již obsahovala jakýkoliv počet dvojlistů. Složka o pěti dvojlistech se pak nazývala quinternio, o šesti sexternio, sextern, o dvou binio a o třech ternio. Často se v knize můžeme setkat i se složkami s různým počtem dvojlistů.

Další fází při vzniku rukopisné knihy bylo linkování. Písař si nejprve určil počet a rozměry sloupců. Nejčastěji byl sloupec jeden nebo dva. Písař si na pravém i levém okraji dvojlistu kružítkem naznačil vzdálenost řádek od sebe a šířku sloupců pomocí dvou kolmic. V prostoru mezi těmito kolmicemi pak podle pravítka vytvářel linky, zároveň přes obě stránky dvojlistu. Na pergamen nejprve vytvářel linky na zevní straně pomocí rytí, tzv. rylcem¹⁶. Příkladem, kde se stopy po rylci vyskytují je tzv. *Gumpoldova legenda* o sv. Václavu. Starověký písař linky do pergamenu vtlačoval tupým nožem. Od 12. století písaři na linkování používají olověné kotoučky, od století 13. pak inkoust.

Středověký písař psal u pulpitu nebo v písařské stoli, nazývané cathedra. Psací stůl byl pokryt sukrem, na stolku bývalo těžítko, které přichycovalo pergamen. Písař měl ukazovátko (exemplar), které kladl na předlohu, podle které opisoval.

Po dotvoření textu byl rukopis předán iluminátorovi, který na vyznačených místech provedl zlacení a výzdobu iluminacemi. Místo, na kterém měla iluminace vzniknout, písař označil vepsáním tzv. representanty, tedy malého písmenka, které měl iluminátor namalovat a které po dotvoření iniciály vymazal vybroušením. Pokud měl být text doplněn miniaturou, byla na daném místě ponechána vepsaná instrukce v podobě popisky nebo obrázku. Občas se s takovými poznámkami můžeme na rukopisech setkat dodnes.

5.2 Psací náčiní a inkousty

Ke psaní knih se používalo různého náčiní. Do hliněné destičky se rylo špachtlí ze dřeva či kovu (železo).

Na palmové listy se psalo tvrdým a pevným pisadlem z rákosu, který se namáčel v inkoustu.

K rytí písma do voskových destiček se užívalo kovových a kostěných rydel (stylus). Jeden konec rydla byl ostře špičatý a druhý zaoblený, aby se mohla případná chyba písaře odstraniti. V Římě byla kovová rydla vyráběna ze stočeného měděného plechu. Mohla být prostá nebo bohatě zdobená. Písař na ně měl zvláštní pouzdro.

Na papyrus se psalo třtinou, na jedné straně ostře seříznutou. Mezi náradí antického písaře patřilo i olovo, pravítko, nůž, pemza, houba a nůžky.

Na konci 3. století před naším letopočtem vynalezl čínský generál Meng-Tien štětičku z králíčích chlupů, kterou se psalo na hedvábí.

Od poloviny 7. století se začalo používat pera z ptačích (nejčastěji husích, orlích, labutích) brků. Ojedinele se s použitím ptačích per můžeme setkat již v 5. století našeho letopočtu. Brka se několik hodin vařila ve vodě aby změkla, poté se očistila a spodní část brka se

odřízla. Několika řezy se upravil nově vzniklý konec brka tak, aby šířka psaných tahů písma odpovídala potřebám písaře.

Pera si písaři připravovali sami pomocí perořízku (skriptoral, cýzorálek). Brková pera se ukládala do pouzder, tzv. penale. Kromě perořízku používal písař ještě jiný nůž, kterým vyškraboval chybný text z pergamenové podložky. Rozdrásaný pergamen pak vyrovnal kančím klem nebo křídou, aby nedocházelo k rozpíjení inkoustu.

Inkoust se uchovával ve speciální nádobě (kalamé, calamarium). Středověkému písaři sloužily jako kalamář příříznuté zvířecí rohy, které se zastrkávaly do otvorů v psacím stole. Písař psal tolika barvami, kolik měl rohů ve stole.

Zpravidla se psalo černým inkoustem. Inkoust se nazýval enkauston nebo-li encaustum, z něhož pochází české pojmenování z roku 1560 ingaust. Do Prahy inkoust přinesli italští kupci. Ve starověku se inkoust vyráběl ze sazí a lepkavé gumy nebo medu. Od 12. do 19. století byl nejrozšířenějším typem železo-duběnkový inkoust, vyráběný z duběnek s použitím zelené skalice, který po čase zhnědl. (Dnes přebytečné kyseliny v inkoustu podporují korozi textu i podložky.)

Psalo se i barevně, nejčastěji rumělkou či suříkem. Výjimečně se psaly červeně i celé rukopisy. Nejčastěji byly červeně nadepisovány nadpisy odstavců.

Ve středověku bylo oblíbené i psaní kovovými (stříbrnými, měděnými) a zlatými inkousty. Zlaté písmo bylo známo již ve starověku. Zlatem psané texty se vyskytují převážně na barevném pergamenu. Kovové inkousty se vyráběly třením kovu na jemný prášek ve směsi se solí (aby nedocházelo k opětovnému spojování zrněk kovu) a poté plavením a čištěním ve vodě. Suchý kovový prach se potom smísil

s pojivem, kterým byla nejčastěji arabská guma nebo vaječný bílek. Podobným způsobem se připravoval i inkoust zlatý.

Zlatem se psalo nejčastěji v byzantské říši a v první polovině 9. století i ve franské říši. U nás příkladem takové knihy je *Evangeliář* z 9. století (knihovna strahovského kláštera v Praze). Zlatem se psalo i na nebarvený pergamen (*evangeliář z 10. a 11. století* v knihovně kapituly u sv. Víta v Praze).

Od 13. století se používalo na psaní zlatého textu i zlato plátkové, které se nanášelo na obrysy napsané speciálně připraveným roztokem.

Ve východní Asii se psalo rozetřeným koptem s trochou lepidla (arabskou gumou), tedy tzv. tuší pomocí štětičky.

5.3 Označení psané knihy

Středověká rukopisná kniha neměla slovní titul ani věcný název a pokud byla opatřena jménem autora, bylo to pouze tím, že autorem byl písař sám nebo osoba jemu blízká. Písaři převážně šlo o to, aby čtenáři sdělil, co je obsahem knihy, méně to, kdo byl jejím autorem. Z praktických důvodů proto vnější stranu vazby opatřoval tlačenou nebo psanou poznámkou, někdy psanou na pergamenový lístek umístěný na vnitřní straně desky. Často písař při opisování knih opsal i všechny původní údaje (jako datace, místo, apod.). Proto je dnes nesnadné určit přesné datum vzniku opisu.

Rukopisné knihy se rozeznávají podle svého začátku, tzv. initia. Psané knihy, u kterých se začátek ztratil, se nazývají akefalické, tedy „knihy bez hlavy“. Některé knihy pozdního středověku již obsahují věcný název nebo i autora na konci textu v tzv. explicitu (kolofonu)¹⁷. Incipit byl znám již v dobách, kdy se používal svitkový typ knihy.

6 Písmo

Písmo patří mezi největší objevy lidského ducha. Díky jeho vlivu došlo k rozvoji všech oborů lidské činnosti a jeho uplatnění se rozšířilo do všech sfér života člověka, do vědy i kultury. Dnes si ani neuvědomujeme jeho neodmyslitelný vztah ke vzájemné komunikaci. Vynález písma byl významným krokem v životě člověka. Písmo umožnilo uchovávat a šířit poznání. Zkrátka se stalo jakýmsi hnacím motorem pro uspokojení touhy člověka poznávat a vědět. Písmo nevzniklo náhle, je výsledkem postupného vývoje a práce mnoha pokolení několika národů.

Písmo převádí vjemy sluchové a zvukové do oblasti znaků a symbolů. Patří mezi prostředky, kterými minulé generace předávají své znalosti generacím budoucím.

6.1 Nejstarší dochované typy písem

Pro vznik knihy samotné bylo nejprve nutnou podmínkou vynalézt jednotný systém znaků, který by se na psací látku zachytil a po nějaké době snadno dešifroval. Proto bylo vytvořeno písmo. Předpokladem vzniku samotné knihy je tedy písmo.

Mezi nejstarší známá písma patří písmo, které bylo zaznamenáváno ve formě symbolů na různých předmětech a materiálech, jako jsou například kameny, zářezy na hůlkách nebo systém uzlů na provazech - tzv. uzlové písmo. Uzlové písmo znali staří Číňané, Mexičané nebo Inkové. Zářezů na hůlkách užívali staří Švédové a Norové, američtí Indiáni, Jihoslované. Tento typ však nelze pokládat za písmo jako takové. Vědci takové formy písma nazývají písmem mnemonickým.

Nejstarší typ skutečného písma obrázkového je písmo ideové. Takový typ písma mohl být čten i bez znalosti řeči národa, který jej vytvořil.

Tímto typem písma byla zaznamenávána jen hlavní myšlenka, samotná událost byla vypracována obrázkem, tzv. piktogramem. Tento typ písma užívali například Aztékové nebo Májové ve starém Mexiku a i dodnes se zachovalo v tradici některých málo vyspělých národů světa.

Další typ písma je písmo slovní. Přechod od ideového typu písma ke slovnímu nastal tehdy, kdy se již obrazovému znamení nepřikládal ideový význam, nýbrž kde byl obrázek spjat s pevně určeným slovem (ideogram). Například pták s rozpjatými křídly znamenal „letěti“. Tento typ se užíval např. v Číně a Egyptě. Ze slovního písma se později vyvinulo písmo slabikové a pak písmenkové.

Za vynález písmenkového písma jsou považováni Egypťané. V tomto písmu určitá značka znamenala určitou hlásku. Egypťané rovněž vymysleli řadu symbolů pro základní hlásky své řeči.

Ve středomořské oblasti pak vznikla veškerá písma evropská, africká i asijská. Byla to především písma semitská, která dala vzniknout většině písem světa.

Řekové přijali starosemitskou abecedu od Féníčanů a dali ji okolo roku 700 před našim letopočtem podobu dnešních velkých písmen. Nejstarší řecké písmo se zachovalo na několika nápisech právě ze 7. století před našim letopočtem. Řečtí kolonisté písmo přenesli do Itálie k Etruskům. Od nich se ho pak naučili Římané. V řeckém písmu mají svůj původ například písma arménská (5. století před našim letopočtem), koptická a gótská, z nichž pak vznikla písma gruzínská a slovanská (azbuka).

Slovanští věrozvěstové, svatý Cyril a Metoděj, v 9. století užíli pro překlad bible a bohoslužebných knih písma, které odvodili z řecké minuskule (kursivy). Byla jím tzv. hlaholice. Cyrilice znala již dokonce

i diakritická znaménka. Tento typ písma se stal písmem pravoslavných Slovanů a zůstává jím podnes.

Ostatní písma mají svůj původ v římské (latinské) abecedě. Západní Slované přijali latinské písmo a rozšířili ho o diakritická znaménka.

K uchování, nebo jen k předání písemného sdělení bylo však potřeba nosného materiálu, který se vyvíjel společně s písmem - od kamene až po papír. A protože byla potřeba tyto písemnosti kompletovat a u citlivých materiálů chránit, vznikla knižní vazba.

6.2 Písmo psané knihy

Období a místo vzniku rukopisné, nedatované knihy a dokonce i jejího písaře, lze snadno rozpoznat podle stylu písma. Každé písmo mělo svůj nezaměnitelný ráz. Často docházelo k tomu, že si písaři, stejně tak jako např. malíři, přebírali styl písma od svých učitelů.

Nejstarším typem latinských knih byla kapitála. Jedná se vlastně o písmo vzniklé přenesením velkých písmen, tedy majuskulí, do knihy. Tento typ písma používali již staří Řekové. Písmo se do knih nerylo, tak jako do kamene nebo kovu, a proto ho bylo nutné nové psací látce přizpůsobit. Knižní kapitála je dvojího typu: čtvercová (quadrata) a selská, které se říká rustica. Quadraty se používalo u slavnostních knih, protože byla mnohem elegantnější. Rustica byla písmem rozšířenějším a méně monumentálnějším. Kapitálou se psalo od 3. do 7. století. Výjimečně se s tímto typem písma můžeme setkat mnohem později (např. je jí psán *korunovační evangelistař krále Vratislava* z 2. pol. 11. století). Později se její užívání omezilo jen na psaní nadpisů, prvních písmen na počátcích odstavců (versalie) a při různých zdůrazněních.

Dalším typem písma byla unciála. Přejít k tomuto typu písma byl spojen se změnou tvaru knihy. Pojem pochází od sv. Jeronýma. Jedná

se opět o majuskulní typ písma, které je oproti kapitále více zaokrouhlené. Unciálním písmem se psalo na papyrus. Tohoto typu písma se užívalo od 4. stol. př. n. l. až do 8. stol. n. l. Na pergamen se unciálním písmem psalo od 4. století až do konce středověku. Nejstarším dochovaným spisem psaným unciálou je Ciceronův spis *De republica* ze 4. století. Unciálu ještě rozdělujeme na řeckou a latinskou, která byla používána jako první písmo křesťanského západu. Unciála obsahovala i dosti zkratk a dochovala se stejně jako kapitála v nadpisech knih. Unciálou je psán např. i *zlomek evangelia sv. Marka* ze 6. století na pergamenu.

Dalším písmem byla polounciála, užívaná přibližně od 5. do 9. stol. Ojedinele se s ní můžeme setkat již ve století třetím. Polounciála vycházela z malého typu písma (minuskule) a byla používána hlavně ve Francii až do doby než byla vytlačena karolinskou minuskulí. Kodexů psaných polounciálou není mnoho.

Písmem, které se užívalo k denní potřebě byla kursiva. Užívala se při rychlém psaní textu. Kursivní typ písma byl používán u většiny národů a dělí se na kursivu majuskulní a minuskulní. Majuskulní a minuskulní kursiva se vyskytovala již v Řecku a Římě. Stylizovaná pozdní římská minuskulní kursiva (říkalo se jí národní písmo) se vyskytovala v několika kláštorech v Itálii, Francii a Španělsku a byla dosti nepřehledná a špatně čitelná.

Ve Francii a severní Itálii se později vyskytly snahy o reformu knižního písma. Postupně vznikaly speciální písařské školy, které se tímto úkolem zabývaly. Převahu brzy získala škola tzv. karolínské minuskule (rotonda). Písmo vzniklo z pozdní římské kursivy a bylo jasné a krásné. Šíření tohoto typu podporoval hlavně Karel Veliký (742-814). Postupně se písmo rozšířilo z franské říše do Itálie,

Španělska a Anglie. Přes Německo se pak dostala i do Čech. Od 12. stol. tak celá západní Evropa získala jednotné písmo.

Poté následovalo už písmo románské (10.-11. stol.), které bylo bezprostředním potomkem karolínské minuskule.

Ve 12. stol. došlo k výrazné změně. Zaokrouhlený typ písma vymizel a písmo se začalo lomit. Lomené písmo se vyskytovalo již ve století jedenáctém v severní Francii. Tomuto písmu říkáme písmo gotické¹⁸. Jedná se o lomené minuskulní písmo. U gotického písma se hojně užívaly různé zkratky (abbreviatury) a spojení (ligatury). Existuje několik druhů gotického písma: gotická minuskula, textura (misálové písmo), písmo monumentální a bastarda, která je spojníkem mezi gotickou minuskulí a gotickou kursivou. Pro Čechy je typický kudrlinkatý typ bastardy se sloními choboty.

Ve století 15. se pak setkáváme s písmem humanistickým, tzv. antikvou. Nebylo jím nic jiného než obnovená karolínská minuskule. Toto písmo se užívalo převážně ke psaní světských rukopisů.

7 Způsoby výzdoby kodexových knih

7.1 Výzdoba rukopisné knihy

Výzdoba knihy probíhala až po jejím napsání. Často se nám dochovaly mnohé rukopisy, kde výzdoba není zcela dokončena. Tyto spisy jsou velice důležité, protože nám dokládají průběh vzniku iluminace.

Iluminátory ve středověku bývali mniši, kteří působili v klášterních skriptoriích. Od počátku 13. stol., kdy došlo k rozkvětu měst a vzdělanosti, se výzdobou rukopisné knihy začali zabývat i laici, kteří patřili k cechu malířů.

Výzdoba rukopisné knihy podléhala uměleckým a technickým vlivům dané doby. Ovlivňovala ostatní umělecké obory, jakými bylo malířství a sochařství. Ilustrace se používalo nejen k doprovodu textu, ale zároveň ke zdůraznění důležitých míst v knize (nadpisů, počátků knih).

Zřídka se můžeme setkat se jménem (počátečními iniciálami) nebo značkou iluminátora na ilustracích. Většinou jsou práce anonymní. Podle typu písma lze určit kde a kdy byl text napsán, stejně tak lze určit i dobu a místo vzniku ilustrace.

7.2 Osobnost iluminátora

Pojem iluminátor se poprvé objevil ve Francii 11. století, odvozený od slova illuminare. Po písaři patřila osobnost iluminátora k nejdůležitějším postavám v procesu vzniku iluminovaného rukopisu. S prvními doprovodnými ilustracemi se můžeme setkat již ve starověkém Egyptě u tzv. úmrtních knih na papyrových svitcích

uložených v sarkofázích¹⁹. Klasické iluminace v dnešním slova smyslu jsou pak typické pro kodexový typ knihy celého středověku.

Zpočátku se iluminace vyskytovaly převážně u liturgických knih, jakými byly evangeliáře, žaltáře, hodinky a misály. Později se iluminace stala i výsadou výzdoby světské literatury.

V období raného středověku se výroba knih soustředila v prostředí klášterních skriptorií. Vznik knihy byl velice složitým procesem, na kterém se podílelo mnoho lidí, převážně mnichů, pro které vznik knih byl službou Bohu. O činnosti iluminátorů se dozvídáme převážně z kronik klášterů nebo z archivních zápisů, které se týkaly finanční stránky vzniku a prodeje knih. Dalším zdrojem nám mohou být jejich značky nebo i samy iluminace, na kterých se iluminátoři často zobrazovali při práci.

Klášterní skriptoria byla vysoce soběstačná i ve výrobě materiálů, které potřebovaly ke vzniku rukopisné knihy - počínaje výrobou pergamenové podložky, přes přípravu inkoustů a barev a konečně k samotnému procesu zápisu, výzdobě a svázání kodexové knihy. Výrobou barev z minerálů a rostlin, psacího náčiní (jako per z rákosu nebo ptačích brk a štětců ze zvířecích chlupů) i dalších materiálů potřebných v procesu vzniku rukopisné knihy, se zabývali ti, kteří je k práci potřebovali. Teprve později, kdy užívání knih překročilo hranice církevní instituce, došlo ke specializaci jednotlivých odvětví a vzniku řemesel, která dodávala jednotlivé výrobky na trh.

U raných méně zdobených rukopisů se často můžeme setkat s tím, že písař byl zároveň i iluminátorem spisu. Ve většině případů ale osobnost písaře a iluminátora bývá oddělená. Většina tvůrců, kteří se podíleli na vzniku rukopisu, byla zcela anonymní.

Psaní a výzdoba knih byla výsadou jen několika málo mnichů, kteří pracovali v klášterních skriptoriích a měli umělecké nadání.

Přepisování a výzdoba náboženských knih bylo považováno za stejně důležité jako rozmlouvání s Bohem a proto tato řehole přinášela svým tvůrcům řadu výsad.

O školení iluminátorů v období 9. a 10. století se ví jen velmi málo. Iluminace byly kopírovány zároveň s opisováním textů ze starších náboženských rukopisů.

Již od 11. století se můžeme setkat i s laickými iluminátory a později, tedy ve 12. a 13. století, začínají dokonce vznikat jednotlivé cechy malířů a iluminátorů. Rozvoj souvisel se vznikem univerzit a šířením vzdělanosti.

Století 14. je pak spojeno s existencí panovnických písařských dílen. Postavení iluminátora se v této době velice mění. Iluminátoři vystupují z anonymity a stávají se významnými a váženými osobnostmi tehdejší společnosti. V této době také vznikají jakési vzorníky předloh, podle kterých iluminátoři pracují. Rovněž je pro toto období typické, že iluminátoři ve svých dílech používají své vlastní autoportréty zobrazené ve společnosti postav donátorů.

Pozdní středověk je pak již zcela ve znamení řemeslných cechů. Iluminované rukopisy se stávají vyhledávaným zbožím. Obchoduje se převážně se světskou literaturou a bohatě zdobenými knihami hodinek.

7.3 Úprava povrchu pergamenu v písařské dílně a proces vzniku iluminací

Vlastnosti pergamenu byly pro výrobu iluminovaného rukopisu zcela ideální. Pergamen byl vysoce pevným a trvanlivým materiálem, který snadno absorboval vodu a tedy dobře přijímal inkousty a barvy.

Samotné místo iluminace muselo být nejprve v iluminátorské dílně upraveno pemzou a křídou. Na takto připravený povrch se olovnatou

tužkou nanal obrys budoucí iluminace, který se pak obtáhl inkoustem. Po té bylo provedeno zlacení. Na připravený povrch byl v místě zlacení nanesen vodný poliment a plátky zlata (popř. stříbrné, cínové nebo měděné). Vodný poliment (= mordant) se skládal z pojiva (nejčastěji vaječného bílku, živočišných klihů nebo arabské gumy), pigmentu (nejčastěji jimi byly červené pigmenty jako suřík, rumělka nebo druh jílu - bolusu). Dále se skládal z plniva (křída, sádra nebo vápenec) a hygroskopické látky (včelí med, cukr nebo cukrkandl). Zlacený povrch pak byl hlazen a leštěn achátem nebo zvířecími zuby²⁰.

Jiným způsobem zlacení bylo tření hrudky zlata o zaschlý poliment, doplněný o rozemleté skořápky nebo sklo. Vzniklá vrstva se poté leštila.

Teprve na zlacený povrch byla nanášena vrstva barev. Každá barva měla za základ olovnatou bělobu. Nejprve byla nanášena v celém obrazu jedna barva, teprve pak se přistoupilo k aplikaci ostatních barev. K modelaci objemu docházelo aplikací zesvětlených nebo ztmavených odstínů barev.

Po dokončení malby byly vytvořeny retuše a obtažení obrysů, které byly znečitelněny při nanášení barev. Byly vytvořeny i retuše a drobné ornamenty pomocí zlatých a jiných kovových tuší (tzv. chrysografie). Kovový prášek se míchal s pojivem (arabskou gumou, bílkem nebo klihem) a poté se aplikoval na iluminaci. Zlacení inkoustem se rovněž leštilo, ale pokud byl kovový prášek smíchán s jinou barvou a malovalo se jím na hotovou iluminaci, se již vrstva neleštila.

Nakonec byla hotová iluminace přetřena směsí arabské gumy nebo vaječného bílku a přeštěna kamencem.

Barvy se nanášely pomocí štětců, které byly vyrobeny z přírodních chlupů, hlavně z chlupů veverčích. Pro malbu iniciál iluminátor používal i pera vyrobená z rákosu nebo ptačích brků.

Pokud výzdobu knihy provedl někdo jiný než písař sám, vyhotovil písař na místě, kde měla být iniciála, písmeno, které tam měl iluminátor vykreslit. Tomuto drobnému písmenu s říká representanta.

7.4 Výzdoba textu pomocí iniciál

Původní výzdoba středověké rukopisné knihy měla ryze praktický účel. Měla oddělit text, zdůraznit určité části knihy, vyznačit odstavce apod. Nejčastějším způsobem výzdoby rukopisné knihy byla výzdoba pomocí barevných iniciál, tedy barevně zvýrazněných počátečních písmen.

Pojem iniciála pochází z latinského spojení littera initialis. Iniciály se vyvíjely od nejjednodušších po složité formy s honosným, bohatě zdobeným ornamentálním nebo figurálním dekorem. Kreslení menších iniciálek s nitkovými ornamenty (filigrane, fleuronée) perem se nazývalo florissare.

Již na sklonku starověku se začala první písmena odstavců, kapitol, nebo alespoň první písmeno na začátku knihy vysunovat ze sloupce textu, zvětšovat a zdobit kresbou nebo malbou.

Iniciály bývaly tvořeny stejným typem písma jako rukopis. Vlastní tahy písmene nazýváme jeho tělem (corpus), které se skládá ze svislých dříků, vodorovných břeven nebo ramen a šikmých nebo vodorovných příček, oblouků a obloučků. Corpus někdy mívá i výběžek nebo vlečku, tzv. kaudu. Plocha okolo písmene se nazývá vnější pole a bývá rozličně olemována, zalomována nebo vykrajována. Prostor uzavřený mezi rameny a dříky se nazývá vnitřní

pole iniciály. Konstrukci a výzdobu iniciály může tvořit ornament geometrický, rostlinný, živočišný i figurální. Někdy je figurální výzdoba doplněna architektonickými a krajinnými motivy. V pozdějším období docházelo k rozšiřování iniciály do prostoru. Někdy dokonce výzdoba iniciály obklopovala celou stránku jako ornamentální rámeček nebo bordura.

V rukopisech na počátcích kapitol nebo odstavců se můžeme setkat i s tzv. versálkami. Původně versálky znamenaly totéž co kapitály, totiž majuskulní písmena nejstaršího latinského písma. Dnes se pojmu versálka užívá pro velké, majuskulní písmeno, které je bez ornamentální výzdoby.

Nejprostším způsobem zvýraznění textu bylo obtažení některých písmen barvou. Tuto práci zastával tzv. rubricator (rubeator), který vyznačoval červenou barvou počátky kapitol a nové věty. Rubrikátor opatřoval barvou (nejčastěji červenou) písmeno, které se mělo oproti jiným písmenům zdůraznit, pomocí malé barevné čáry v místě dřívku. Občas se používalo i podtržení písmene nebo dokonce celé věty stejnou barvou. Podobně rubrikátor provedl i počátek (incipit) a konec (explicit) knihy. V červené barvě rovněž rubricator pravidelně vytvářel nadpisy psané majuskulou, číslice kapitol, paragrafy a marginálie. Další často používanou barvou na iniciály byla barva modrá.

Rovněž počátky nových odstavců se označovaly iniciálkou. Vyskytují se ale i zdobené knihy bez iniciálek (*Velislavova bible*). Iniciálky se vyskytovaly již v koptských a řeckých knihách ve 4. stol. př. n. l. Za iniciálku byla v té době považována počáteční písmena, která měla větší rozměry než ostatní text. Iniciálky byly řešeny převážně geometrickými nebo rostlinnými tvary, ojediněle se vyskytla i výzdoba figurální. Středověký rukopis je poté přejal a iniciálka se stala jeho nedílnou součástí. V tzv. období merovejském (v 7. a

8. stol.) se u francouzských, španělských, italských a německých knih vyskytují různotvaré iniciálky s obrazy ryb, ptáků a psů v barvě červené, zelené a žluté. V období karolínské a otonské renesance byly iniciálky nádherných knih provedeny ve zlatě a stříbře.

Na britských ostrovech u Irů a Anglosasů se v 9. stol. objevila iniciálka jiného rázu. Byla pestrá a skládala se z různobarevných propletenců stuh a řemínků, které byly zakončeny ptačími a hadími hlavami, stylizovanými hlavami zvířat nebo ozdobnou spirálou. U nás příkladem irské výzdoby je *Evangeliiář pražské metropolitní kapituly* z 9. stol.

Umělecky ztvárněné iniciálky se někdy dokonce rozprostíraly po celé stránce, jako je tomu u *Codexu Gigas*²¹ z první třetiny 13. stol.

Na konci 9. stol. jsou románské iniciálky tvořeny rostlinnou ornamentikou. Stuhy se přeměnily ve spirály, trnové násady v pupence. V 11. a 12. stol. se stuha iniciálky přeměnila v rostlinný úponek s listy a květy. Typickým prvkem románské iniciálky je pučící šlahoun, který se stáčí do oblouku nebo kolem stvolu. V tomto období dochází k rámování textu. Iniciálky byly pokryty zlatem na barevném pozadí. U výzdoby rostlinnými motivy nešlo o určitý druh rostlin, ale o ryze umělcovu tvořivost.

Iniciálky ve 12. stol. přibírají do výzdoby i figurální prvky. V rostlinných ornamentech se ukrývají zvířata různé podoby. Hojně se užívala figura draka, lovce i rytíře v souboji s nestvůrou šlehající plameny.

V gotice (13. a 14. stol.) dochází k výrazné změně iniciály. Obrázková iniciálka se stává pravidlem. Výjevy jsou bohaté na figury, symboly apod. Občas má čtenář až pocit, že písmo v kresbě nebo malbě zaniká (jako je tomu např. v *Mater verborum*). Do iniciálek byly umísťovány i podobizny objednatelů (donátorů). V bordurách nebo na

výběžcích iniciálek se vyskytují drobné malby žertovného a fantaskního obsahu. Takovéto malby nazýváme drolerie (z franc.). Obrázková iniciála se stala ilustrací textu. Byla bohatě barevná na zlatém pozadí. Postavy v písmenech byly štíhlé, s úzkými rameny a dlouhými končetinami. Postavy v biblických textech nebyly zobrazovány v historických oděvech, nýbrž v oděvech typických pro období, kdy rukopis vznikl. V gotice byla zavedena výzdoba rukopisu na celém okraji stránky. Nejskvělejším příkladem české ilustrační činnosti je kniha biskupa Karla IV. Jana ze Středy *Liber viaticus*. Styl výzdoby této knihy ovládal ilustraci i v době vlády krále Václava IV. V kodexech z období jeho vlády se vyskytuje motiv ledňáčka, stočeného závoje, lazebnice, divého muže či muže skřípnutého v kládě, znaků českého lva a říšské orlice a větvíček s květy.

Umění výzdoby českých rukopisných knih přešlo do Francie, Itálie a Německa. Významnou památkou gotického slohu v knižní malbě u nás je latinský *Pasionál abatyše Kunhuty*, ilustrovaný kolem roku 1320 iluminátorem Benešem, který je rovněž na spisu vyobrazen. V *Pasionálu* se projevují i anglické vlivy.

7.5 Výzdoba textu iluminacemi - miniatury

V Itálii se současně se slovem illuminare používalo pro označení výzdoby knih latinského pojmenování *miniare*, odvozené od názvu červené barvy - *minia*. Ilustrátor se zde nazýval *miniator*. Postupem času se význam přenesl na samotný výjev a vzniklo slovo *miniatura*.

Obraz zpravidla zaujímal celou stranu. V knihách velkého formátu byly strany často rozděleny do pásů, které obsahovaly i několik obrazů za sebou. Iluminované knihy si nejprve dávali pořizovat církevní hodnostáři, ale již od 12. stol. i laici z vyšších společenských vrstev (náboženské knihy menších formátů). Ve 13. stol. se objevily již první ilustrace světského rázu (kroniky).

Zvláštní druh výzdoby mají evangeliáře, které na začátku obsahují tzv. kánonové tabulky²². Bohatě zdobené tabulky mají např. středobyzantské rukopisy.

V biblických knihách se vyskytuje obraz Maiestas Domini v mandorle, postavy Ježíše Krista nebo Boha Otce na duze nebo zeměkouli v elipsovité svatozáři a obrazy evangelistů s jejich atributy. Dalšími častými vyobrazeními v rukopisné knize jsou Adam a Eva v ráji, král David, babylonská věž, umučení svatých, bitvy, výjevy ze života Panny Marie, apod. Často se také můžeme v knize setkat s podobiznou donátora (tedy toho, kdo ji nechal zhotovit) nebo s postavou iluminátora.

S prvními doprovodnými ilustracemi se můžeme setkat již ve starověkém Egyptě u tzv. úmrtních knih na papyrových svitcích uložených v sarkofázích. Jednalo se nejčastěji o obrysové kresby nejprve řemeslné úrovně, později však dokonalejší, iluzionisticky črtané a svérázně realistické. V Řecku se setkáváme s ilustrací na papyrových a pergamenových svitcích v období pozdního helénismu. Obrázky bývaly zprvu vsazovány do sloupců textu bez rámečku a pozadí, později pak vytvářely souvislý pás po celé délce svitku a bez přerušení podávaly řadu výjevů, oddělených jen zobrazenými stromy, architekturou apod.

Nejstarší dochované kodexy s ilustracemi pocházejí ze 4. a 5. stol. Tyto kodexy obsahují fragmenty známých děl řeckých a latinských básníků. Styl těchto ilustrací je impresionistický. Řazením barevných skvrn se dosahovalo prostorové iluze, věrného zachycení pohybu i výrazu obličeje. Brzy však antická ilustrace ustrnula v pouhé reprodukci naučených prostředků. Ačkoliv umění starokřesťanskému a raně středověkému byl pozdně antický naturalismus celkem cizí, vzniklo čas od času „renesanční hnutí“, které nám zachovalo některá díla antická v pozdějších kopiích.

Umění knižní ilustrace antického období pomalu přešlo v nové umění středověké. Přibylo tendence k lineární strnulosti a ornamentální výplni a vymizela jednotná koncepce starověkého realismu. Starověké umění přesto zůstalo základnou, na níž budovala základy středověká knižní ilustrace.

Zpočátku se iluminace vyskytovaly převážně u liturgických knih, jakými byly evangeliáře, žaltáře, hodinky a misály. Zájem o lidskou postavu ustupuje v tomto období do pozadí a vzrůstá záliba v abstraktní hře ornamentů, v něž se transformovala lidská i zvířecí postava i rostlinný motiv. Později se iluminace stala i výsadou výzdoby světské literatury.

Knižní malířství v období předkarolínském (7. a 8. stol.), je plně pod nadvládou ornamentu. Příčinou byl důvod, že národy na severu od Alp, se teprve seznamovaly s knižním malířstvím a stále ještě nebyli schopni vyrovnat se s obtížným problémem figurálního malířství. Kontinentální rukopisy franské a italské byly vyzdobeny většinou jen stranami s arkádovými rámci, ornamentálními linkami, vinětami a četnými iniciálami.

Významné místo ve vývoji miniatur zaujímají miniatury z doby vlády Karla Velikého, který usiloval o obnovu římské říše. Došlo zde k návratu ke starověkému umění obrázkovému, kde umělci jednak napodobovali antické vzory, ale zároveň hledali hlavní výraz v linii. Miniatury z tohoto období si libují převážně v nádheře.

Po karolínském období v Sasku nastoupilo tzv. období ottonské renesance. Umění napodobovalo převážně byzantské vzory. Pod tímto vlivem vznikla i legenda o sv. Václavovi, sepsaná na pokyn císaře Otty II. biskupem Gumpoldem a vyzdobená v Čechách kolem roku 1000 na rozkaz kněžny Hemmy (manželky Boleslava II.) neznámým iluminátorem. Legenda je prvním dochovaným historickým dokladem výtvarné kultury v Čechách.

V 11. stol. docházelo k napodobování antických vzorů a ve století 12. a 13. se dostala ke slovu románská knižní malba, která navázala na byzantské kořeny. Obraz, ornament i písmo v této době tvoří jeden neoddělitelný celek. V oblibě byla především perokresba, která neztratila své kouzlo ani v gotické knižní výzdobě (především ve Francii). U nás byla perokresba v oblibě po celou první polovinu 14. stol. Podle jihoněmeckých vzorů u nás vznikaly nádherné bohoslužebné iluminované knihy (evangeliáře a evangelistáře). Nejvýznamnějším zástupcem je i *kodeks vyšehradský*, který byl vytvořen pro prvního českého krále Vratislava k příležitosti jeho korunovace dne 15. června roku 1085. Jedná se o bohatě zdobený evangelistář.

V období gotiky zaujímá iluminace v psané knize hlavní místo. Krásným příkladem je tzv. *Velislavova bible* z poloviny 14. stol., na které pracovalo několik iluminátorů a obsahuje více než 700 perokreseb, částečně kolorovaných.

Ve 14. stol. ovládla psanou knihu novinka. Jednalo se o pásy na výjevech, na kterých byl namalován text.

8 Texty prvních křesťanů – tzv. Koptské rukopisy²³

Působení Koptů a vznik nového světového náboženství - křesťanství na počátku našeho letopočtu, bylo významným mezníkem pro vznik knihy kodexového typu.

8.1 Koptská papyrologie

Většina textů zaznamenaných na papyru pochází z Egypta. Nepsalo se pouze na papyrus, byly používány ke psaní i jiné materiály - jako např.: ostraka, dřevěné desky, kůže, plátno, apod. Je rovněž známo, že se nejpozději od pozdní antiky na území Nilu nežívala jen řečtina nebo latina, ale i egyptské hieroglyfy a v neposlední řadě i koptština, která byla posledním vývojovým stupněm pozdně antického egyptského jazyka. Egyptské texty, které vznikají právě v pozdně antickém, byzantském a islámském období, jsou pořizovány právě v koptském jazyce a písmu. Těmito texty se dnes zabývá vědní disciplína tzv. koptologie.

Klasická papyrologie se rovněž zabývá i zkoumáním knižní formy, tedy kodexy a podobou knižních vazeb.

8.2 Koptské písemnictví

Koptský jazyk je pro nezasvěcence velice podobný jazyku řeckému, ale je doplněn o další znaky, které ji odlišují. Koptština převzala řeckou abecedu a přidala dalších šest znaků pocházejících z démotického písma²⁴. Podobně jako řečtina používá koptština dva druhy majuskulí, které jsou označovány jako majuskule biblická a alexandrijská. Přestože se koptština opírala o různé formy řeckých písem, nakonec nastoupila svou vlastní vývojovou cestu. Sepisováním

listin byli pověřováni často profesionální písaři. Koptské texty můžeme třídit na dvě základní skupiny – na „literaturu“ a „neliterární texty“²⁵.

První texty byly náboženského charakteru. Jejich počátky klademe až do konce 3. stol. n. l. Z této doby totiž pocházejí nejstarší literární texty psané v koptštině. Do té doby jsou to pouze nejranější pokusy písemných pokusů starokoptštiny. Mezi nejstarší literární texty patří: *papyrus s knihou Ježíše Siracha (Ecclesiasticus)* datovaný Paulem Kahlem do 3. nebo 4. století, dále *kodex Přísloví* ze století třetího a *řecko-koptský glosář k Ozeášovi* a další. Poslední dílo zpracované v koptštině je *Triadon* (báseň z roku 1322)²⁶.

Koptská literatura vznikala v období trvajícím přibližně tisíc let! Dokladem jsou i seznamy knih klášterních knihoven, které obsahují díla, která se v koptštině vůbec nedochovala. Důvodem byla malá odolnost a trvanlivost psacího materiálu – papýru - v nestálých a nevhodných klimatických podmínkách²⁷. Často se nám ale zachovaly pouze řecké nebo latinské překlady koptských textů.

Jsou známé i dochované texty, které nás seznamují s oblastí školství. Jedná se hlavně o různá školní cvičení, psaná na vápencové nebo hliněné střepe, jako na nejlevnější a nejpřístupnější materiál nebo na papyrus, vzácněji se dokonce můžeme setkat i s papírem. Používaly se i dřevěné, popřípadě voskové destičky a pergamen. Velká část takto žáky popsaných materiálů byla již odpadovým materiálem a psalo se tak na recto popsaného a vyřazeného dokumentu.

Je zajímavé, že tak dlouhý vývoj koptského písemnictví nezanechal více jejich písemných památek. Příčin je ale několik. Například byla příčinou nesnášenlivost koptské církve vůči náboženskému písemnictví tzv. kacířů (např. gnostiků nebo manichejců), jejichž knihy se dostaly na index a byly ničeny. Jinou příčinou je pronásledování křesťanů muslimskými vládci, které se nezastavilo ani

před koptskou literaturou. Rovněž četné koptské kláštery se svými bohatými rukopisnými soubory byly často cílem nájezdu kočovníků, kteří ničili cenné texty. Makariův klášter ve Wádí Natrún má rukopisné památky až z 9.-13. století, protože starší knihy padly za oběť nájezdům kočovníků, které probíhaly opakovaně v první polovině 5. století.

Ale ani nová doba příliš neprosperovala k jejich ochraně. Knihy koptských klášterů a kostelů byly buď zničeny nebo rozprodány evropským sběratelům. Docházelo i k loupeživým vykopávkám a následnému dělení rukopisných celků, které původně patřily k sobě.

8.3 Sbírkky koptských textů

I dnes se stále můžeme setkat s pozoruhodnými „novými nálezy“ rukopisů v muzeích a sbírkách mimo Egypt. Jedná se o originální dokumenty, které byly vyvezeny mimo Egypt, často bez vědomí příslušných orgánů. Soubory pak byly rozprodávány jako jednotlivé zlomky do rukou soukromých sběratelů a časem se na ně úplně pozapomnělo. Proto i dnes se nacházejí takto zapomenuté texty v muzeích po celém světě a často dochází k tomu, že se v minulosti rozdělené zlomky opět kompletují. Tomuto jevu se říká „muzejní archeologie“.

Většina zlomků koptských rukopisů, které se nacházejí v Neapoli, Káhiře, New Yorku, Vídni, Oxfordu, Paříži a dalších světových metropolích, pochází z tzv. Bílého kláštera u Sohágu, jehož zakladatelem byl opat Šenute (334-451, resp. 466)²⁸. Spisy z tohoto kláštera byly uchovávány výhradně v kodexech a do Evropy se jejich první zlomky dostaly mezi lety 1750-1900²⁹.

Další zlomky koptských textů pocházejí např. z klášterů Apollo v Bawitu, z klášterní knihovny ve Wádí Natrún, z kláštera Balaizah nebo z lokality Džéme, která existovala již v ptolemájovské době.

Významným souborem je nález knižních vazeb kodexů v Nag Hammádí, které se zde vyskytovaly společně se zlomky řeckých papyrových svitků. Tyto řecké zlomky byly společně se zlomky koptských listin vlepovány do knižních desek pro jejich zpevnění. Některé řecké texty byly dokonce datovány, a tak přispěly k vyjasnění časového zařazení textů koptských.

I na naše území se v minulosti dostaly zlomky koptských a řeckých papyrů a ostrak. Největší soubor těchto textů nalezneme v Náprstkově muzeu v Praze. Jedná se asi o 12 dokumentárních ostrak, pocházejících pravděpodobně ze sbírky československého vyslance v Egyptě, Cyrila Duška. Známa je i sbírka Carla Wesselého, která obsahuje řecké i koptské texty na papyrech, pergamenu a dokonce na papíře. Tato soukromá sbírka je od roku 1934 vlastnictvím Orientálního ústavu Akademie věd České republiky.

9 Závěr

Cílem mé bakalářské práce bylo zmapování vzniku a vývoje různých forem a předstupňů knihy, od jejich nejprimitivnějších podob až po dnešní podobu.

Podoba a tvar „knihy“ byl od počátku ovlivňován psací látkou, na kterou byl text zachycen. Současně s vývojem písma, které vznikalo v několika oblastech starého světa, vznikala i potřeba vynalézt vhodnou formu takové knihy. V těchto odlišných částech světa k tomu lidé začali používat různé vhodné, v té oblasti dostupné materiály. Mezi nejprimitivnější formy patřily destičky a střepy různých tvarů a rozměrů, získané z přírodních materiálů. Typickým materiálem užívaným v této době na psaní byl kámen, dřevo nebo hlína. Do takových materiálů se písmo nepsalo, ale rylo pomocí ostrých dřevěných rydel. Do hliněných desek se text vyrýval ve fázi, kdy byla hlína měkká. Po napsání byly destičky sušeny na slunci nebo vypalovány ohněm. Nevýhodou tohoto psacího materiálu byl nesnadný zápis textu a i fakt, že deska měla určité omezené rozměry a text se na ní nemusel vejít celý.

Mezi další předstupně knihy patří formy, vytvořené z dalších přírodních materiálů, které již při výrobě potřebovaly větší podíl lidské ruky. Jednalo se převážně o opracovanou kůru a listy stromů. Nejčastěji se používala kůra březová nebo lipová, upravená namáčením v oleji. Nejčastějším používaným typem listů pak byly listy palmové. Jednotlivé listy k sobě byly spojovány podobným způsobem jako vlákna papyru. Nevýhodou byla přílišná tuhost a neohebnost vláken. Z listů pak byly vyřezávány tabulky, které byly spojovány šňůrkou stejně jako voskové tabulky.

Mezi tyto materiály můžeme zařadit i papyrus, který se vyráběl z lodyh rostliny *Cyperus papyrus*, která rostla v údolí řeky Nilu. Z jednotlivých vyrobených listů papyru se slepováním získával dlouhý pruh materiálu, který se omotával nejčastěji kolem hole a vytvářel nejstarší typ knihy – svitek nebo-li rotulus. Na papyrový svitek se psalo násadkami ze seříznutého rákosu. Inkoust se většinou skládal ze směsi vody, sazí a arabské gumy. S výskytem používání papyru se setkáváme od 4. tisíciletí př. n. l. až do 11. stol., kdy došlo ke změně egyptského klimatu a tím i postupnému vymizení rostlin papyru.

Původ vzniku knihy kodexové je pak přisuzován tzv. voskovým destičkám (*tabellae*), které se používaly převážně v Řecku a Římu. Jednalo se o destičky z různých materiálů, jejichž povrch byl vyplněn voskem. Na psaní se používala dřevěná, kostěná nebo kovová písátka zvaná stylus, která na druhém konci měla hladítko na případné zahlazení textu. Vrstva vosku mohla být přetavena a do destičky se tak dalo psát i opakovaně. Kromě jednotlivých tabulek se používalo i jejich spojování pomocí provázků, kovových spínadel nebo kožených řemínků. Typickým příkladem bylo spojení dvou voskových tabulek. Tabulky se po dopsání uzavřely textem dovnitř a opatřily pečetí, aby byl jejich obsah chráněn před poškozením nebo před zraky nepovolaných čtenářů. Počet spojených tabulek se zvyšoval úměrně s počtem a délkou daného textu.

Počátek našeho letopočtu je stále ještě spojen s používáním voskových destiček a papyrových svitků, které byly rozřezávány na dvojlisty a vkládány do sebe. Vznikla tak nová knižní forma, která se vlastně užívá dodnes - kniha kodexového typu. Pokud blok obsahoval více takto do sebe vložených dvojlistů (asi padesát), nastával konstrukční problém. Kniha byla těžkopádná, navíc šíře listů vkládaných do sebe směrem dovnitř ubývala. To vedlo k myšlence a procesu vylepšení její konstrukce. Řešení se našlo v systému složek,

které vznikaly vložením jen určitého počtu dvojlistů do sebe. Jednotlivé složky pak byly kladeny na sebe a sešívány v místě hřbetu systémem nití. Takto ušitý blok se vkládal do honosně zdobených dřevěných desek zdobených řezbou do slonoviny, které původně sloužily jako antické diptychy. Nejranější dochované papyrové kodexy (na kterých se bohužel nedochovaly vazby) pocházejí již z 1. století a obsahují nejstarší známé biblické texty ze Starého a Nového zákona psaného v řeckém jazyce. Donedávna panovalo přesvědčení, že první diptychy byly jen o něco málo starší a tak bylo velkým překvapením, když v roce 1986 byl u Středoziemního moře objeven diptych, pocházející z doby bronzové (přibližně z roku 1400 př. n. l.). Je tedy velice pravděpodobné, že podoba kodexové knihy byla známá již mnohem dříve než se dnes udává.

Podobným způsobem jako papyrové listy se dal použít i další psací materiál, vyráběný z vydělaných zvířecích kůží - pergamenu. Výroba pergamenu se objevila již ve 2. tisíciletí před naším letopočtem v Egyptě a Asýrii, kde byl pergamen vyráběn z ovčí, kozí nebo telecí kůže. Jeho pravý čas však přišel až o stovky let později, kdy se jeho výroba obnovila v řeckém městě Pergamonu. Na pergamen se dalo nejen dobře psát, ale i malovat. Oblíbené byly především iniciály, ozdobné bordury a viněty a především celostránkové ilustrace - miniatury. Středověk postupně techniku výzdoby zdokonaloval a rozšiřoval, až nakonec malba zastiňovala samotný text. Pergamen se používal i na výrobu listin.

K nahrazení pergamenu novým materiálem došlo přibližně v 11. stol., kdy se v Evropě objevil nový materiál, vyráběný z rostlinných vláken - papír. Znalost papíru pochází z Číny, kde technologie jeho výroby byla známa již ve 2. století. Papír pak výrazně přispěl k rozvoji tištěné knihy.

Po staletí byla důvodem vzniku vazby především ochrana textu. Vazba měla ale i další význam, a to knihu zdobit. Nejstarší dochované vazby se nacházejí na vzácných a i ve své době nesmírně drahých liturgických knihách. Tvůrci knih i vazby byli tehdy mniši, kteří působili v klášterních skriptoriích. Skvostné vazby často vypovídaly i o knize samé. Na vazbu se často přenášely motivy z titulních listů, či jiných ústředních iluminací. Někdy byla k bohaté výzdobě (většinou jen předních desek) užita řezba ve slonovině nebo v kameni, jindy byly vazby pobity zlatým a stříbrným plechem, zdobeným emailem a drahokamy.

Levnější a tedy méně zdobené vazby knih se nám většinou nedochovaly.

Po pádu a rozdělení římské říše na konci 4. stol. se umění rozdělilo na umění římské a byzantské. Z obou směrů se nám dochovaly překrásné raně středověké vazby. Z této doby pocházejí nádherné vazby karolínské (z období vlády Karla Velikého) a otónské (z období vlády nástupců Karla Velikého Oty Velikého, Oty II. a III.). Vazeb z období mezi 7. a 10. stoletím se do Čech dostalo a v českých knihovnách dochovalo jen velmi málo. Vazby se dnes nacházejí především v Německu, Anglii, Itálii a ve Francii. První dochované české vazby pocházejí z období románského slohu.

Ukázali jsme si dlouhou cestu, kterou kniha ve svém vývoji musela podstoupit než získala dnešní podobu. Bylo by možné hlouběji proniknout do dané problematiky a zabývat se podrobněji všemi fázemi tvarů a podob vazeb, psacích materiálů, výzdobou i samotným procesem vzniku jednotlivých vazeb. Rozsah bakalářské práce však nemohl zcela obsáhnout celou šíři této problematiky.

Na výrobu knih nejčastěji používanými psacími materiály byly papyrus, pergamen a papír. Všechny tyto látky objevil Orient, evropské země pak vynalezené látky pouze přejaly a zdokonalily.

10 Poznámky

¹ Jsou to látky užívané k zaznamenání písma různými způsoby (např. rytím, tesáním, malováním) a které jsou vyrobeny z přírodního materiálu (kamene, dřeva, kovu, listů rostlin, kůry stromů) nebo připravovány k jinému účelu (jako plátno, hedvábí, apod.).

² Pryskyřice získávaná z akácie senegálské - *Acacia senegal*.

³ Maecenata zemřel roku 8 našeho letopočtu. Byl znám jako příznivec a podporovatel kultury a umění.

⁴ Petr Voit, *Encyklopedie knihy*, Praha 2006, s. 677-678

⁵ František Horák, *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, Praha 1948, s. 21

⁶ Jana Dřevíková, Teoretická bakalářská práce - *Průřez technikami iluminovaného rukopisu*, IRKT Litomyšl, o.p.s., 2002, s. 12

⁷ Původní text na palimpsestu je často čitelný pod novým textem. Např.: Ciceronův spis *De republica* se zachoval jen jako palimpsest.

⁸ Postup při výrobě byl zachycen na prvním fóliu na deseti obrazech.

⁹ Jindřich Král, *Moderní knihařství*, Brno 1999, s. 21

¹⁰ Jindřich Král, *Moderní knihařství*, Brno 1999, s. 21

¹¹ Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou - stálá expozice

¹² Dr. Zdeněk Tobolka, *Knihy - její vznik, vývoj a rozbor*, Praha, 1949, s. 181

¹³ Jindřich Král, *Moderní knihařství*, Brno 1999, s. 21

¹⁴ I tato technika později přispěla k objevení knihtisku J. Gutenbergem kolem roku 1440.

¹⁵ Jindřich Král, *Moderní knihařství*, Brno 1999, s. 20

¹⁶ Dr. Zdeněk Tobolka, *Kniha - její vznik, vývoj a rozbor*, Praha, 1949, s. 18

¹⁷ Např.: „Počínají se knihy, jenž slovú...“; „ Tyto knihy dokonány jsú po letech narozenie syna božieho ... za času ...“ ; „A tak se dokonávají knihy ...“ apod.

¹⁸ Název odvozen od gotického slohu.

¹⁹ František Horák, *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, Praha 1948, s. 19

²⁰ Přednášky 2007, Martina Ohlídalová, Fakulta restaurování, Litomyšl

²¹ *Kodex Gigas* - český pergamenový iluminovaný románský rukopis z počátku 13. stol., vyrobený v benediktýnském klášteře v Podlažicích u Chrudimi. Rozměry: 49x89,3 cm. V 17 stol. byla kniha považována za ďábelské dílo a sedmý div světa. Dnes uložen v Královské knihovně ve Stockholmu.

²² Jedná se o několik stran, rozdělených obloukově spojenými sloupy ve sloupce, na nichž jsou kapitálové číslice. Obsahují čtyři evangelia. Jsou původu syrského (dílem od Eusebia Caesarejského).

²³ Růžena Dostálová, Radislav Hošek, Gabriella Messeri, Wolf B. Oerter, Rosario Pintaudi, *Papyrologie (řecká, latinská, koptská)*, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2006, s. 81-113

²⁴ Podle Herodota „lidové písmo“, grafické rozřazení starého znakového systému, tzv. *hiera grammata*, svaté, tj. nedotknutelné písmo.

²⁵ Do první skupiny patří početná náboženská literatura, teologická pojednání, legendy, pohádky, romány a poezie, tzv. vědecká literatura (matematické a lékařské texty). Pro magické texty se nabízí pojem paraliteratura, subliterární texty, sekundární nebo „malá“ literatura. Do této skupiny náleží magické texty všeho druhu i texty příbuzné (jako lékařské). Do skupiny „neliterárních“ textů patří potom především právní listiny, dopisy, seznamy všeho druhu, stvrzenky, apod.

²⁶ Růžena Dostálová, Radislav Hošek, Gabriella Messeri, Wolf B. Oerter, Rosario Pintaudi, *Papyrologie (řecká, latinská, koptská)*, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2006, s. 86

²⁷ Příkladem takového seznamu je i vápencová ostraka o velikosti 24,5x18,5 cm z kláštera Sv. Eliáše (v oblasti Théb) z inventáře Institutu Français D'Archéologie Orientale v Káhiře, která je datována do konce 7. století.

²⁸ Růžena Dostálová, Radislav Hošek, Gabriella Messeri, Wolf B. Oerter, Rosario Pintaudi, *Papyrologie (řecká, latinská, koptská)*, Praha 2006, s. 110

²⁹ Brzy na to vznikly katalogy, které dokumentují koptské texty, jako např. A. Mingarelli, *Aegyptiorum codicum reliquiae Venetiis in bibliotheca Naniana asservatae, Bologna, 1785* nebo katalog od G. Zoegy z roku 1810.

³⁰ Knihy jsou sbírkami zaklínání a chvalozpěvů na bohy. Staří Egypťané věřili, že kniha mrtvých ospravedlní zemřelého, (jemuž byla dána do rakve) na záhrobním soudu Usírově a zajistí mu tím věčnou blaženost. Knihy mrtvých byly velice drahé a proto si je mohli dovolit jen příslušníci vládnoucí vrstvy.

³¹ Tzv. Učení o /svatých/tajemstvích asi 1000 let starý. Je psán tzv. klasickou etiopštinou, liturgickým jazykem etiopské monofystické křesťanské církve na nastavovaném svitku pergamenu. Písmo je psáno seříznutým rákosem, kterého se v Etiopii dodnes používá ke psaní. Rukopis byl psán pro ženu Wolete Mikael (v překladu: otrokyně Michaelova).

³² Knižní vak je vzácným druhem knižní vazby, používaným hlavně v 15. a 16. století. Umožňoval nosit bohoslužebné knihy, zvláště brevíře, na opasku nebo v ruce. Žebravým mnichům sloužil i k ukládání almužen. Kůže je protažena přes dolní okraj desky a na konci zdrhnutá v uzel. Tyto vazby jsou dnes vzácné, neboť převislá useň se užíváním často utrhla nebo byla uříznuta, a tak dodnes se dochovalo pouze 8 knižních vaků z 15.-16. století.

³³ Typickou ochranou knih před jejich zcizením bylo v středověku jejich připevňování řetězy k pultu nebo ke knihovní polici. Takto se zajišťovaly převážně knihy vzácné svým obsahem nebo provedením, které byly v kláštrech a kostelech považovány za poklad. Sloužily i jako ochrana proti jejich odnášení mnichy do cel. Když řetězy později ztratily svou ochrannou funkci, byly odstraněny.

³⁴ Duběnky byly choroboplodnými výrostky nejčastěji na rostlině dubu, které obsahovaly hmyz žlabatky (*Lacifer laca*). Nejžádanější byly ve středověku tzv. duběnky alepské. Podle toho, zda duběnky obsahovaly larvy hmyzu nebo ne, se dělily na modré nebo bílé. Bílými duběnkami se nazývaly výrostky po výletu hmyzu, které obsahovaly méně taninu, ze kterého se získávala kyselina galová).

³⁵ *Vyšehradský evangeliář* – jedná se vlastně o evangelistář, který pravděpodobně vznikl v době korunovace Vratislava II. na českého krále a byl mu během této události dne 15. června 1086 snad i předán. Jedná se o kodex o rozměrech 415×340 mm, který obsahuje 108 pergamenových listů. Název „Vyšehradský“ asi nese proto, že byl od svého vzniku či o něco později uchováván na Vyšehradě.

³⁶ Tzv. *Velislavova bible* kromě Starého a Nového zákona obsahuje rukopis ještě legendu o sv. Václavovi. Rukopis je bohatě iluminován a je cenným dokladem o módě, zvycích a činnostech ze 14. stol. Vzorem byly zřejmě francouzské rukopisy které přinesla Blanka z Valois.

³⁷ Číňané, Korejci a Japonci začali již od roku 1234 stránky textu vytesávat, vyřezávat nebo vydlabávat do kamenných, dřevěných nebo kovových desek a na vyvýšená místa štěpci, kartáči a tampony nanášeli barvu. Pak na desku položili list papíru a na jeho zadní stranu lehce poklepávali kartáčem a tím získali otisk celé desky. Podle způsobu otisku se této technice říká kartáčový deskotisk. Kartáčovým deskotiskem se v Evropě 14. století tiskly hrací karty a svaté obrázky.

11 Literatura

- Růžena Dostálová, Radislav Hošek, Gabriella Messeri, Wolf B. Oerter, Rosario Pintaudi, *Papyrologie (řecká, latinská, koptská)*, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2006
- Petr Voit, *Encyklopedie knihy*, Praha 2006
- František Horák, *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, Praha 1948
- Jana Dřevíková, Teoretická bakalářská práce - *Průřez technikami iluminovaného rukopisu*, IRKT Litomyšl, o.p.s., 2002
- Jiří Cejpek, *Dějiny knihoven a knihovnictví*, Praha 2002
- Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994
- Jiří Cejpek, Ivan Hlaváček, Pravoslav Kneidl, *Dějiny knihoven a knihovnictví, V Českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin*, Praha 1996
- Pavel Brodský, *Katalog iluminovaných rukopisů knihovny Národního muzea v Praze*, Praha 2000
- Jindřich Král, *Moderní knihařství*, Brno 1999
- Dr. Zdeněk Tobolka, *Knihy, její vznik, vývoj a rozbor*, Praha 1949
- Roman Kubička, Jiří Zelinger, *Výkladový slovník*, Praha 2004
- Jaroslav Doležal, *Vazby knih*, Praha 1976
- Alois Vagrčka, *Knihářství - technologie ruční výroby*, Praha 1979

- Kneidl P., *Z historie evropské knihy. Po stopách knih, knihtisku a knihoven.*, Praha 1989

12 Prameny

- Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou - stálá expozice
- Fotodokumentace z projektu výroby pergamenu v Ateliéru restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentu Fakulty restaurování, Univerzity Pardubice, 2007
- Fotodokumentace z projektu výroby faksimile románské a gotické vazby, práce 1. a 3. ročníku Ateliéru restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentu Fakulty restaurování, Univerzity Pardubice, 2007
- Encyclopædia Britannica
- <http://www.lib.umich.edu/pap/exhibits/writing/tablet.html>
- <http://cs.wikipedia.org> a další internetové stránky

13 Rejstřík pojmů

A

Achát - polodrahokam, byl používán pro leštění zlacené plochy iluminací na pergamenu.

Akefalické knihy – tzv. „knihy bez hlavy“. Psané knihy, u kterých se ztratil začátek (titulní list).

B

Bordura – ozdobný okraj iluminací v rukopisných kodexech. Často bordury zaplňovaly celé okraje listů a obsahovaly figurální a fantastické výjevy v rostlinných ornamentech.

C

Calamarium (kalamé) – neboli kalamář, ve kterém byl uchováván inkoust. Středověkému písaři sloužily jako kalamář přiříznuté zvířecí rohy, které se zastrkávaly do otvorů v psacím stole. Písař psal tolika barvami, kolik měl rohů ve stole.

Caudex (teuchos) – svazek různého počtu voskových destiček. Toto pojmenování se pak přeneslo na knihu psanou na pergamen a svázanou systémem kožených řemínků a nití, tedy kodex.

D

Drolerie – jsou to drobné žertovné ilustrace v rukopisech, představující různé netvory sestavené z částí lidských a zvířecích těl. Bývají to ostré satiry na život biskupů, mnichů a jiných vysokých hodnostářů; jindy mívají pouze zábavný účel.

Diptych (diptychon) - původně dvě spojené voskové tabulky na psaní. Nejhonosnější byla tzv. konzulská diptycha vyřezávaná ze slonoviny.

E

Encaustum (enkauston) – česky inkoust. Nejčastěji se ve starověku psalo černým inkoustem vyráběným ze sazí a arabské gummy nebo medu. Do Čech inkoust přinesli italští kupci. Od 12. století byl nejrozšířenějším typem železo-duběnkový inkoust, vyráběný z duběnek s použitím zelené skalice, který po čase hnědl.

Evangeliář – liturgická kniha obsahující texty evangelií, čtených při mši. Zpravidla ozdobně provedené rukopisné texty.

Evangelistář - liturgická kniha s výňatky významných textů evangelií, čtených při mši.

Exemplar – ukazovátka, které používal pisař při opisování textu, aby nedocházelo k opisovačským chybám.

F

Filigrán - nitková výzdoba iniciál nebo tzv. průsvitka vznikající při výrobě ručního papíru.

H

Holina – zpracovaná zvířecí kůže - zbavená srsti, podkožního vaziva a tuku, připravená k činění. Proces výroby pergamentu a usně je do této fáze zcela stejný.

CH

Chrysografie - malba práškovým zlatem (nebo jiným práškovým kovem) v pojidle.

I

Iluminace- středověká knižní malba.

Iluminátor – neboli skriptor, miniator - malíř iluminací. Zabýval se především dekorativním zdobením počátečních písmen. Rovněž vytvářel i další dekorativní vyobrazení v textu, tzv. miniatury (iluminace)

Index (titulus, sillybos) – sloužil k rozpoznání obsahu svitku bez jeho rozvinování. Svitek byl opatřen proužkem papyru nebo pergamenu ve tvaru oválu nebo dlouhého pruhu, někdy byl dokonce purpurově zbarvený.

Iniciála - (z latinského *initium* „začátek“, ze slovesa *in-ire*, „vejít, vstoupit“). Jedná se o první písmeno slova, které je výrazně odlišeno od ostatního textu velikostí, barvou nebo tvarem. Obvykle bývá na začátku stránky, kapitoly nebo odstavce.

K

Kameje – drahokamy s negativním výbrusem. Vyskytují se jako výzdoba na kovových (zlatých) deskách knih.

Knihy hodinek - knihy obsahující modlitby pro každou liturgickou hodinu dne. Nejvýznamnější jsou tzv. *Přebohaté hodinky vévody z Berry* z roku 1410.

Kniha mrtvých - tyto knihy jsou sbírkami zaklínání a chvalozpěvů na bohy. Staří Egypťané věřili, že kniha mrtvých ospravedlní zemřelého.

Krakela – poškození barevné vrstvy – vznik šupinek, které vznikají vlivem špatné adheze barevné vrstvy na pergamen. Vlivem měnících se relativních podmínek vzniká mezi pergamenem a barevnou vrstvou pnutí, jejímž výsledkem je vznik odchlípnuté šupinky (krakely) barevné vrstvy od podložky.

L

Libri Catenati - tzv. knihy na řetězech - typickou ochranou knih před jejich zcizením bylo ve středověku jejich připevňování řetězy k pultu nebo ke knihovní polici. Takto se zajišťovaly převážně knihy vzácné svým obsahem nebo provedením. Sloužily i jako ochrana proti jejich odnášení mnichy do cel. Když řetězy později ztratily svou ochrannou funkci, byly odstraněny.

Dodnes se zachoval jen zlomek knihovních souborů knih na řetězech. Více se nám zachovaly knihy se zbytky řetězů.

Louh - hydroxid sodný, draselný nebo roztok potaše či sody. Zásaditá směs užívaná při výrobě pergamenu.

Loužení – proces ve výrobě pergamenu ze zvířecích kůží. Naložení surové kůže ve vápenném mléce.

M

Mandorla - je elipsovitý typ svatozáře, který se objevuje ve výtvarném umění. Má nahoře a dole ostré cípy. V Čechách se vyskytuje mandorla hlavně ve středověkém nástěnném malířství. Poprvé se začíná objevovat v malířství románském. Je to většinou mandorla kolem těla Krista nebo Panny Marie. Celosvětově se též objevuje v lidovém malířství.

Mízdření - odstranění podkožního vaziva ostrou kosou (nožem). Proces ve výrobě pergamenu.

Mléko vápenné - suspenze hašeného vápna (hydroxid vápenatý) ve vodě. Užíval se při výrobě pergamenu.

Mordant (poliment) - podklad pod zlacení.

N

Námok ve studené vodě - odstranění zbytku solí z kůže a navrácení vody do struktury.

O

Omykání - jemná úprava lícové strany pomocí pemzy a vtírání plavené křídly do struktury pergamenu.

Ostraka - střep hliněné nádoby v antickém Řecku. Ostraka sloužila často k drobným písemným záznamům i jako stvrzenky o zaplacení daní a dávek.

P

Palimpsest - z řečtiny, druhotně použitý pergamen (již popsaný), kdy původní text byl odstraněn vyškrabáním.

Papyrus - psací podložka vyráběná z rostliny cyperus papyrus. Stonky rostlin byly rozřezány na pruhy a kladeny vedle sebe i napříč. Stloukány kládívem a máčeny ve vodě. Stonky uvolňovaly lepkavou tekutinu, která lepila pruhy k sobě. Byly používány i další přírodní pojiva. Po usušení následovalo hlazení lasturami nebo slonovinou a slepování do pásů a stáčení do svitků.

Pemza - silně porézní hornina sklovitého charakteru. Druh obsidiánu. Původně ztuhlá láva.

Penale – pouzdro, které používal středověký písař na brková pera.

Pergamen - pergamen je psací látka, nazvaná podle starověkého maloasijského města Pergamon. Je to zpracovaná telecí, ovčí nebo kozí kůže. Pergamen nejvíce přispěl k rozvoji písemnictví a udržel se jako psací látka dlouho do středověku. Z počátku byl rolován do svitků, opatřených hůlkami, které čtenář držel při odvinování v rukou. Později patřil mezi nejpoužívanější materiál na výrobu rukopisné knihy.

Potaš - uhličitán draselný.

Pulpit - neboli pult či cathedra byl stolec, jehož deska byla zešikmená a sloužila mnichům jako podložka při opisování knih.

R

Representanta – označení místa pomocí malého písmenka, kde měl iluminátor provést malbu iniciály. Po dotvoření iniciály došlo k její vymazání vybroušením.

Rubrikátor (rubeator) – byl pracovník, který v písařské dílně prováděl zvýraznění určitých písmen převážně červenou barvou. Působil rovněž jako iluminátor a doplňoval text výzdobou.

S

Skriptoral (cýzorálek, perořízek) – nůž používaný písařem na přípravu psacích per z rákosu nebo ptačích brků.

Stylus – rydlo vyrobené z kovových a kostěných materiálů, kterým se psalo do voskových destiček.

U

Uterine vellum – tzv. velín, pergamen vyrobený z kůží nenarozených zvířat

V

Vazba sáčková - používaná převážně pro knihy malých formátů (breviáře), aby je kněží snadno mohli nosit při sobě. Na dolní straně takových vazeb pokrýv přečníval asi o délku knihy. Zde se vytvořil uzel a kniha se tak dala lehce připnout k pasu nebo nést v ruce.

Volumen (tomos, rotulus)- česky svitek – tedy forma svitkové knihy. Pruh papýru navíjený na tyč.

Z

Zámišové usně - kůže vyčiněná tukem s obroušeným lícem. Užívala se především na gotické vazby.

14 Seznam vyobrazení

- Obr. 1 *Babylonská mapa* ze 7. století př. n. l. z doby vlády Akkadské říše Sargona (2300 př. n. l.), který byl zakladatelem první velké říše na území Mezopotámie. Zobrazuje obraz světa jako kruh okolo oceánů, s Babylonem a řekou Eufrat v jejím centru. (Britské muzeum). Foto: internetové stránky.
- Obr. 2 *Babylonská kronika* – hliněná tabulka z let 605-594 př. n. l. Text psaný klínovým písmem vypráví o třech hlavních tématech: bitvě z roku 605 př. n. l. vedenou Nabuchadnežarem, nastoupení Nabuchadnežara na trůn a přepadení Jeruzaléma roku 598 př. n. l. (Britské muzeum). Foto: internetové stránky.
- Obr. 3 *Gilgaméšova tabulka*. Foto: internetové stránky.
- Obr. 4 Matematická tabulka. Foto: internetové stránky.
- Obr. 5 *Rosettská deska* – nazývaný podle místa svého nálezu (Rašíd-Rosette) v deltě řeky Nilu v Egyptě. Byla objevena v roce 1799 vojáky Napoleonovy armády a v roce 1802 přenesena do Anglie na podkladě alexandrijského míru. Nese nápis datovaný rokem 196 př. n. l., který je zaznamenán ve dvou jazycích a třech písemných verzích. (Britské muzeum, Londýn). Foto: internetové stránky.
- Obr. 6 Mezopotamská astronomická tabulka. Foto: internetové stránky.
- Obr. 7 Sumerský slabikář. Foto: internetové stránky.
- Obr. 8 Klínopisná tabulka se jmény sumerských bohů (2400-2200 př. n. l.). Foto: internetové stránky.
- Obr. 9 *Tabulka z Nippuru* ze 17. stol. př. n. l., kde je zmínka o potopě světa. Foto: internetové stránky.
- Obr. 10 Antické psací náčiní: 1. Dřevěná školní tabulka, 2. vosková tabulka v dřevěných deskách, 3. a 4. Zapečetěné dopisy z papyru, 5. Papyrový svitek, 6. Kalamář, 7. Dvojitý bronzový kalamář, 8. Poznámkové knihy z voskových tabulek, 9. Pečetní šňůra, 10. Pečetní prsten, 11. Pouzdro na psací náčiní, 12.-14. Bronzová rydla, 15. Třtinové pero, 16. Kalamář. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.
- Obr. 11 Vosková tabulka - diptych z roku 128 př. n. l. (Alexandrie, Egypt). Foto: internetové stránky.
- Obr. 12 Přepychový římský diptychon, zdobený řezbou ze slonoviny. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.
- Obr. 13 Mladá Římanka s rydlem a písankou - nástěnná malba v Pompejích ze 70. let n. l. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.
- Obr. 14 Zobrazení rytí do voskové destičky - ilustrace z řecké vázy. Foto: internetové stránky.
- Obr. 15 Papyrový svitek s egyptskými hieroglyfy. Foto: internetové stránky.
- Obr. 16 Papyrový svitek – *Knih mrtvých*³⁰. Foto: internetové stránky.
- Obr. 17 *Jidášovo evangelium* – torzo papyrového kodexu. Foto: internetové stránky.

- Obr. 18 *Papyrový svitek s Homérovou Iliadou*. Foto: <http://www.greece.org/alexandria/library/library7.htm>.
- Obr. 19 Starověký fragment ostraky. Foto: Papyrologie (řecká, latinská, koptská), Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2006.
- Obr. 20 Čtenář starověkého svitku – vyobrazení na řecké nádobě. Foto: internetové stránky.
- Obr. 21 Římská písárna - zachycení činnosti ve starověké písárně. Otroci píší podle diktátu, vpravo od předčitatele je bířic s důtkami, jimiž trestal nepozorné písaře. Na schodišti je zachycena skupina otroků s nádobami zvanými capsae, kterých se používalo k přenášení knih. Osoba na posledním schodě jim ukazuje na stolek, kam mají svůj náklad složit a prstem je vybízí, aby se chovali tiše a nerušili písaře. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.
- Obr. 22 Příklady vazeb z Indie – tzv. pothi. Foto: internetové stránky.
- Obr. 23 Způsob vazby propojením dřevěných prkének systémem nití s rukopisným textem (Indie). Foto: internetové stránky.
- Obr. 24 Námok ve studené vodě - odstranění zbytku solí z kůže a navrácení vody do struktury. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.
- Obr. 25 Alkalické loužení – naložení surové kůže ve vápenném mléce. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.
- Obr. 26 Mechanické odchlupení kravím rohem. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.
- Obr. 27 Napínání pergamenu na dřevěný rám. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.
- Obr. 28 Mízdření. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.
- Obr. 29 Omykání - jemná úprava lícové strany pomocí pemzy a vtírání plavené křídly do struktury pergamenu. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.
- Obr. 30 Hotový pergamen. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.
- Obr. 31 Výjev z italské kroniky z 15. století, který zachycuje dění v dílně pergameníků. Jeden pergameník ořezává hotový pergamen z rámu a druhý vtírá do struktury křídla a tím ho upravuje ke psaní. Na policích se nacházejí již připravené pergameny na prodej. Foto: Christopher de Hamel, Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators, British museum press, 1994.
- Obr. 32 Ilustrace z německého rukopisu z 12. století, která zachycuje pergameníka při úpravě pergamenu – proces mízdření. Foto: Christopher de Hamel, Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators, British museum press, 1994.
- Obr. 33 Iluminace z německého rukopisu ze 13. století zachycující mnicha kupujícího pergamen od pergameníka. V pozadí scény jsou zachyceny nástroje pro výrobu pergamenu – ostrá kosa a dřevěný rám s napnutým pergamenem. Foto: Christopher de Hamel, Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators, British museum press, 1994.
- Obr. 34 Pergamenové svitky. Foto: Muzeum Knihy, Žďár nad Sázavou a internetové stránky.

- Obr. 35 Pergamenový svitek - svitky s bohatým dekorem. Etiopský rukopis „*Thymhyrte hybuat*“³¹. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.
- Obr. 36 Příklad koptské vazby a detail šití - Koptská bible (datace vazby neznámá, pokryv tvoří desky z tmavého dřeva barvy ořechu, listy jsou pergamenové (kozina), iluminovaný rukopis, typické gotické dlouhé stehy. Foto: internetové stránky.
- Obr. 37 *Strahovský evangeliář* - 9. stol. - vazba zdobená kamejemi, perletí, slonovinou. Foto: internetové stránky.
- Obr. 38 Gotická polokožená vazba s výzdobou řezbou do usně a kováním, faksimile, práce 3. ročníku Ateliéru restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentu Fakulty restaurování, Univerzita Pardubice, 2007. Foto: archív ateliéru.
- Obr. 39 Románská vazba, faksimile, práce 1. ročníku Ateliéru restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentu Fakulty restaurování, Univerzita Pardubice, 2007. Foto: archív ateliéru.
- Obr. 40 *Misál Opata Zikmunda* - z Kláštera v Teplé z roku 1461. Foto: internetové stránky.
- Obr. 41 Tzv. sáčková vazba – faksimile³². Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.
- Obr. 42 Tzv. knihy na řetězech (Libri Catenati)³³, faksimile. Foto: Ateliér restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentu Fakulty restaurování, Univerzita Pardubice.
- Obr. 43 Vyobrazení mnicha Martina řečeného Ferox (Liška) v skriptoriu pochází z tzv. *Kunšovy bible* z roku 1389. V explicitu kodexu také písař sděluje, že knihu psal čtyři roky. Foto: internetové stránky.
- Obr. 44 Zachycení scény s písaři Hildebertem a Everwinem. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 45 Zachycení písaře při práci v rukopisu z 11.stol. (Anglie). Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 46 Iluminace zachycující mnicha Samuela v románském klášteře při opisování knihy. Canterbury 1130. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 47 Ilustrace se sv. Matoušem ze 12. století. Evangelista je zde zachycen, kterak linkuje dvojstránku rukopisu. Foto: internetové stránky.
- Obr. 48 Ukázka ilustrace z bible kanovníka Velislava. Sv. Václav je zde zachycen při psaní rukopisu. Foto: internetové stránky.
- Obr. 49 Duběnky, které byly zdrojem taninu, který tvořil základ inkoustů³⁴. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 50 Ukázka psacího náčiní středověkého písaře - rákosové pero a pera z ptačího peří. Horní je určen k nanášení podkladové barvy a spodní pera sloužila ke psaní. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 51 Model vybavení středověké klášterní cely se čtenářským pultíkem. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.

- Obr. 52 Nedokončená kniha hodin - výjev, který zachycuje inkoustem načrtnutou celostránkovou ilustraci se scénou narození Krista. Francie, 15. století. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 53 Nedokončená dvojstránka knihy hodin - pravá strana je rozpracovaná (před aplikací barevné vrstvy). Francie. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 54 Nedokončený rukopis sv. Bernarda - ukazuje nám postup v procesu tvorby iluminace. Po napsání textu a načrtnutí hlavních linií iluminace a bordur následovala aplikace polimentu pod zlacení. Anglie, 15. století. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 55 Ukázka dvou způsobů zlacení - pozadí scény a svatozář je provedena plátkovým zlacením před započítím malby. Zlacené detaily uvnitř iniciál jsou provedeny zlatým inkoustem aplikované perem při dokončování ilustrace. (Výjev se sv. Štěpánem z liturgické knihy iluminované v Praze okolo roku 1405.). Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 56 Stránky z rukopisu z poloviny 15. století, který sloužil jako zdroj informací, jak postupovat při malbě iluminací. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 57 Koptská bible - ukázka celostránkové iluminace. Foto: internetové stránky.
- Obr. 58 *Codex Argenteus* nebo-li Stříbrná bible, psaný zlatým a stříbrným písmem na purpurovém pergamenu. Rukopis vznikl kolem roku 520 v Ravenně. Kodex byl objeven v knihovně kláštera Werden u Essenu v polovině 16. stol. Poté se dostal do sbírky Rudolfa II. V roce 1648 se stal součástí kořisti švédské armády v Praze. Dnes Univerzitní knihovna v Uppsale. Foto: internetové stránky.
- Obr. 59 Výzdoba irského rukopisu - napsaný asi okolo roku 700. Foto: internetové stránky.
- Obr. 60 *Codex Aureus*, který vznikl kolem roku 750 v Anglii z Univerzitní knihovny v Uppsale. Foto: internetové stránky.
- Obr. 61 *Evangeliiář z Kellsu*, dnes v Trinity College v Dublinu. Vznikl kol. roku 800. Vyobrazení evangelistů: anděl = Matouš, lev = Marek, orel = Jan a býk = Lukáš. Foto: internetové stránky.
- Obr. 62 Jedna z iluminací tzv. *první Bible Karla Holého* z 9. století, která představuje trůnícího Krista v mandorle obklopeného evangelisty a proroky. Jde o typickou ukázkou tourské iluminátorské školy. Foto: internetové stránky.
- Obr. 63 *Kodex vyšehradský* (také i Vyšehradský kodex, Kodex zvaný vyšehradský, Korunovační evangeliiář)³⁵. Svatý Václav - iluminace z Kodexu Vyšehradského. Foto: internetové stránky.
- Obr. 64 *Remešské evangelium* s cyrilským textem z 11. století koupil Karel IV. pro Emauzský klášter v Praze. Zde k němu byla připsána část v hlaholici. Od poloviny 16. století je tento rukopis uchováván v Remeši

jako součást korunovačního pokladu francouzských králů. Foto: internetové stránky.

- Obr. 65 *Hodinky Jeanne d'Évreux*, asi 1324-1328, vyrobeno v Paříži, iluminace Jean Pucelle, dnes Metropolitan Museum of Art, New York. Foto: internetové stránky.
- Obr. 66 *Velislavova bible* - vznikla v pol. 14. stol., patrně na objednávku Velislava, notáře v kanceláři Karla IV.³⁶ Kniha byla součástí lobkovické sbírky, ti ji v roce 1928 prodali státu a dnes je umístěna v Národní knihovně v Praze. Foto: internetové stránky.
- Obr. 67 *Zlatá bula Karla IV.* z roku 1400 patří mezi hrstku zachovalých iluminovaných rukopisů Václava IV. Její neobyčejně bohatá výzdoba s typickými ledňáčky, lazebnicemi a věníky je charakteristická pro václavské rukopisy, které jsou nedílnou součástí k tzv.krásnému slohu. Foto:internetové stránky.
- Obr. 68 *Codex gigas* - největší rukopis na světě. Kniha vznikla v klášteře v Podlažicích u Chrudimi ve 13.stol. Rozměry rukopisu jsou 895x490 mm. Kodex váží 75 kg. Kniha se dostala do sbírky Rudolfa II. a odtud jako švédská kořist do univerzitní knihovny v Uppsale. Foto: internetové stránky.
- Obr. 69 Ossouin z Met: *Image du Mond* - iluminovaný rukopis, Paříž 14. století, jedná se o dobovou encyklopedii, dnes Bibliotheque nationale de France. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.
- Obr. 70 Sv. Augustin - *De civitate Dei*, rukopis z počátku 15. stol., Francie, Bibliotheque nationale de France. Foto: internetové stránky.
- Obr. 71 *Evangeliiář z Kellsu*, ozdobná iniciála. Foto: internetové stránky.
- Obr. 72 Dobové vyobrazení z výroby ručního papíru - od zpracování starých hadrů, přes mletí suspenze ve stoupách, čerpání papíroviny na síta, až k sušení archů a přípravě na tisk. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.
- Obr. 73 Vyobrazení výroby papíru v Číně. Foto: <http://www.ipst.edu>.
- Obr. 74 Buddhická Diamantová sútra - nejstarší dochovaný ruční tisk (*Vajracchedika-prajnaparamita-sutra* - Dokonalost moudrosti) z roku 868, nalezená v roce 1907 archeologem sirem Marcem Aurelem Steinem v severozápadní Číně a umístěná dnes v Londýnském muzeu³⁷. Foto: internetové stránky.

15 Obrazová příloha

Kamenné a hliněné desky

Obr. 1 *Babylonská mapa* ze 7. století př. n. l. z doby vládců Akkadské říše Sargona (2300 př. n. l.), který byl zakladatelem první velké říše na území Mezopotámie. Zobrazuje obraz světa jako kruh okolo oceánů, s Babylonií a řekou Euphrat v jejím centru. (Britské muzeum). Foto: internetové stránky.

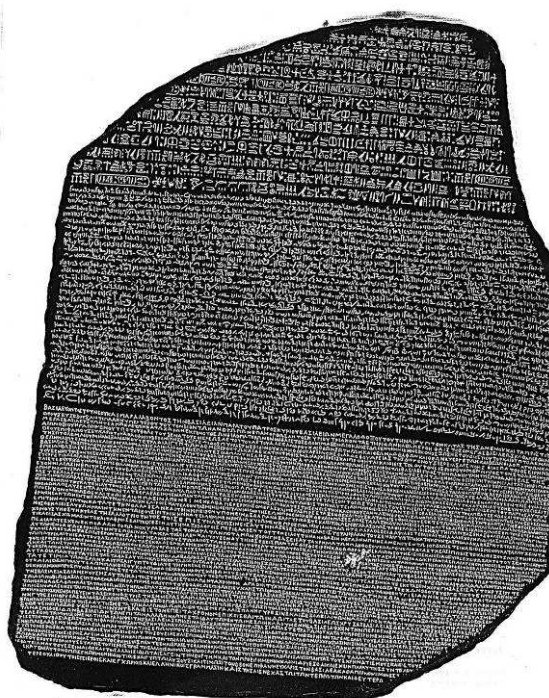
Obr. 2 *Babylonská kronika* – hliněná tabulka z let 605-594 př. n. l. Text psaný klínovým písmem vypráví o třech hlavních tématech: bitvě z roku 605 př. n. l. vedenou Nabuchadnezarem, nastoupení Nabuchednezara na trůn a přepadení Jeruzaléma roku 598 př. n. l. (Britské muzeum). Foto: internetové stránky.

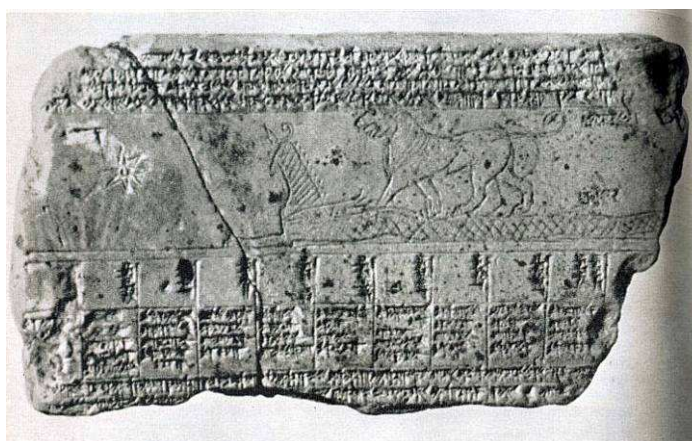
Obr. 3 *Gilgaméšova tabulka*. Foto: internetové stránky.

Obr. 4 *Matematická tabulka*. Foto: internetové stránky.

Obr. 5 *Rosettská deska* – nazývaný podle místa svého nálezu (Rašíd-Rosette) v deltě řeky Nilu v Egyptě. Byla objevena v roce 1799 vojáky Napoleonovy armády a v roce 1802 přenesena do Anglie na podkladě alexandrijského míru. Nese nápis datovaný rokem 196 př. n. l., který je zaznamenán ve dvou jazycích a třech písemných verzích. (Britské muzeum, Londýn). Foto:internetové stránky.

Obr. 6 Mezopotamská astronomická tabulka. Foto: internetové stránky.

Obr. 7 Sumerský slabikář. Foto: internetové stránky.

Obr. 8 Klínopisná tabulka se jmény sumerských bohů (2400-2200 př. n. l.). Foto: internetové stránky.

Obr. 9 *Tabulka z Nippuru ze 17. stol. př. n. l., kde je zmínka o potopě světa. Foto: internetové stránky.*

Voskové destičky

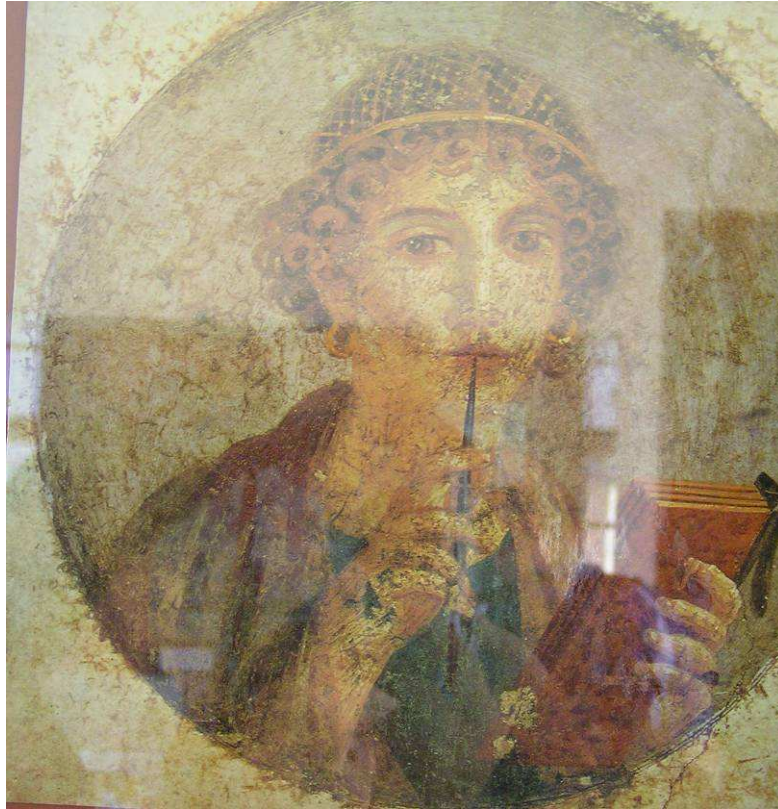
Obr. 10 Antické psací náčiní: 1. Dřevěná školní tabulka, 2. vosková tabulka v dřevěných deskách, 3. a 4. Zapečetěné dopisy z papyru, 5. Papyrový svitek, 6. Kalamář, 7. Dvojitý bronzový kalamář, 8. Poznámkové knihy z voskových tabulek, 9. Pečetní šňůra, 10. Pečetní prsten, 11. Pouzdro na psací náčiní, 12.-14. Bronzová rydla, 15. Třtinové pero, 16. Kalamář. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.

Obr. 11 Vosková tabulka - diptych z roku 128 př. n. l. (Alexandrie, Egypt). Foto: internetové stránky.

Obr. 12 Přepychový římský diptychon, zdobený řezbou ze slonoviny. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.

Obr. 13 Mladá Římanka s rydlem a písankou - nástěnná malba v Pompejích ze 70. let n. l. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.

Obr. 14 Zobrazení rytí do voskové destičky - ilustrace z řecké vázy. Foto: internetové stránky.

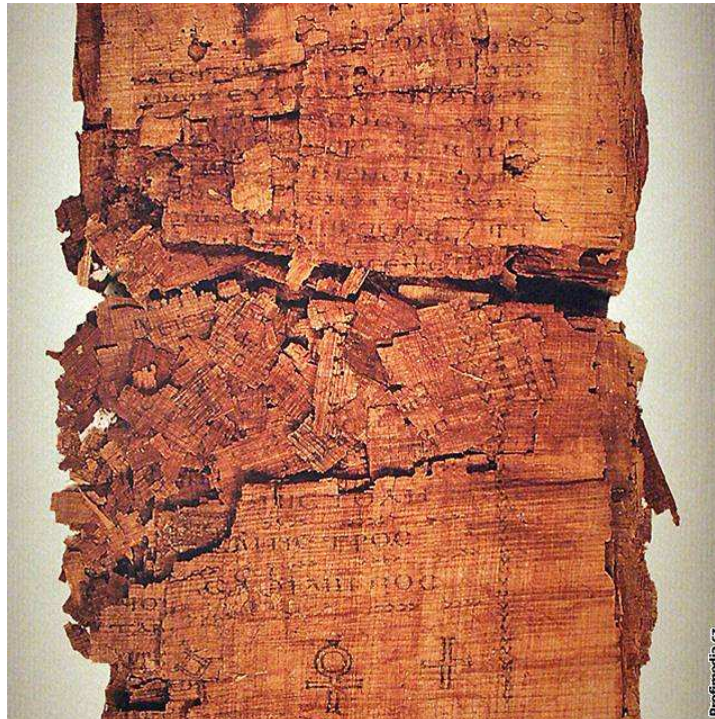
Papyrus

Obr. 15 Papyrový svitek s egyptskými hieroglyfy. Foto: internetové stránky.

Obr. 16 Papyrový svitek – Kniha mrtvých³⁰. Foto: internetové stránky.

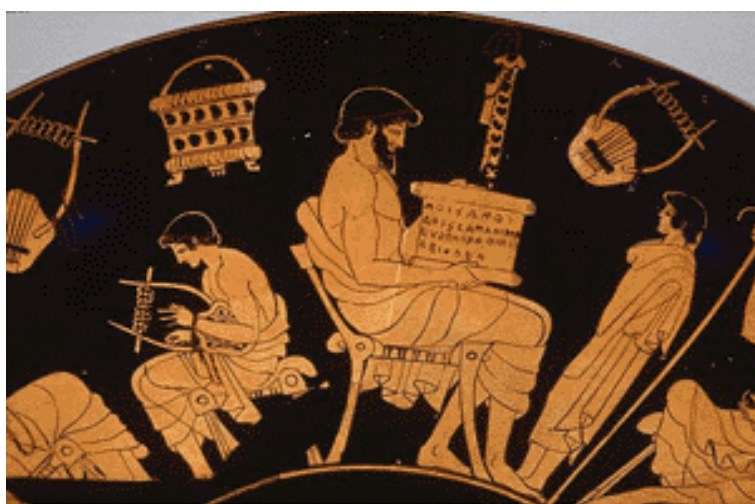
Obr. 17 *Jidášovo evangelium* – torzo papyrového kodexu. Foto: internetové stránky.

Obr. 18 *Papyrový svitek s Homérovou Iliadou*. Foto: <http://www.greece.org/alexandria/library/library7.htm>.

Obr. 19 Starověký fragment ostraky. Foto: Papyrologie (řecká, latinská, koptská), Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2006.

Antikensammlung SMPK Berlin

Obr. 20 Čtenář starověkého svitku – vyobrazení na řecké nádobě. Foto: internetové stránky.

Obr. 21 Římská písárna - zachycení činnosti ve starověké písárně. Otroci píší podle diktátu, vpravo od předčitatele je biřic s důtkami, jimiž trestal nepozorné písáře. Na schodišti je zachycena skupina otroků s nádobami zvanými capsae, kterých se používalo k přenášení knih. Osoba na posledním schodě jim ukazuje na stolek, kam mají svůj náklad složit a prstem je vybízí, aby se chovali tiše a nerušili písáře. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.

Bambus, palmové listy, dřevo:

one of the smallest manuscript

Obr. 22 Příklady vazeb z Indie – tzv. pothi. Foto: internetové stránky.

oriya manuscripts with visuals

Obr. 23 Způsob vazby propojením dřevěných prkének systémem nití s rukopisným textem (Indie). Foto: internetové stránky.

Pergamen

Výroba pergamenu

Obr. 24 Námok ve studené vodě - odstranění zbytku solí z kůže a navrácení vody do struktury. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.

Obr. 25 Alkalické loužení – naložení surové kůže ve vápenném mléce. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.

Obr. 26 Mechanické odchlupení kravím rohem. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.

Obr. 27 Napínání pergamenu na dřevěný rám. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.

Obr. 28 Mízdření. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.

Obr. 29 Omykání - jemná úprava lícové strany pomocí pemzy a vtírání plavené křídý do struktury pergamenu. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.

Obr. 30 Hotový pergamen. Foto: Archív Fakulty restaurování Univerzity Pardubice.

Obr. 31 Výjev z italské kroniky z 15. století, který zachycuje dění v dílně pergameníků. Jeden pergameník ořezává hotový pergamen z rámu a druhý vtírá do struktury křídu a tím ho upravuje ke psaní. Na policích se nacházejí již připravené pergameny na prodej. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

Obr. 32 Ilustrace z německého rukopisu z 12. století, která zachycuje pergameníka při úpravě pergamenu – proces mizzdrění. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

Obr. 33 Iluminace z německého rukopisu ze 13. století zachycující mnicha kupujícího pergamen od pergameníka. V pozadí scény jsou zachyceny nástroje pro výrobu pergamenem – ostrá kosa a dřevěný rám s napnutým pergamenem. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

Obr. 34 Pergamenové svitky. Foto: Muzeum Knihy, Žďár nad Sázavou a internetové stránky.

Obr. 35 Pergamenový svitek - svitky s bohatým dekorem. Etiopský rukopis „Thymhyrte hybuat“³¹. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.

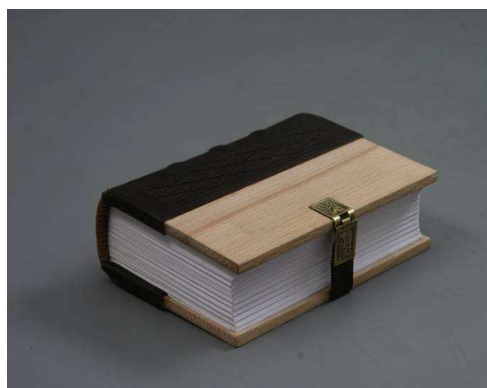
Knižní vazba

Obr. 36 Příklad koptské vazby a detail šití - Koptská bible (datace vazby neznámá, povrch tvoří desky z tmavého dřeva barvy ořechu, listy jsou pergamenové (kozina), iluminovaný rukopis, typické gotické dlouhé stehy. Foto: internetové stránky.

Obr. 37 *Strahovský evangeliář* - 9. stol. - vazba zdobená kamejemi, perletí, slonovinou. Foto: internetové stránky.

Obr. 38 Gotická polokožená vazba s výzdobou řezbou do usně a kováním, faksimile, práce 3. ročníku Ateliéru restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentu Fakulty restaurování, Univerzita Pardubice, 2007. Foto: archív ateliéru.

Obr. 39 Románská vazba, faksimile, práce 1. ročníku Ateliéru restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentu Fakulty restaurování, Univerzita Pardubice, 2007. Foto: archív ateliéru.

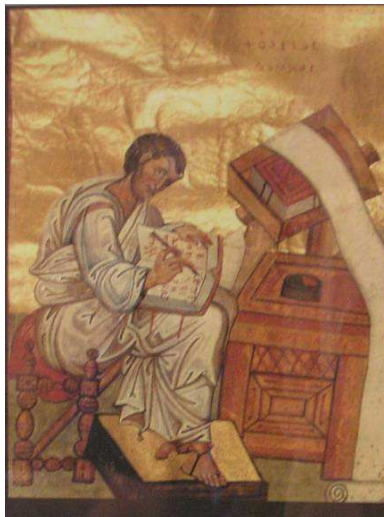
Obr. 40 *Misál Opata Zikmunda* - z Kláštera v Teplé z roku 1461. Foto: internetové stránky.

Obr. 41 Tzv. sáčková vazba – faksimile³². Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.

Obr. 42 Tzv. knihy na řetězech (Libri Catenati)³³, faksimile. Foto: Ateliér restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentu Fakulty restaurování, Univerzita Pardubice.

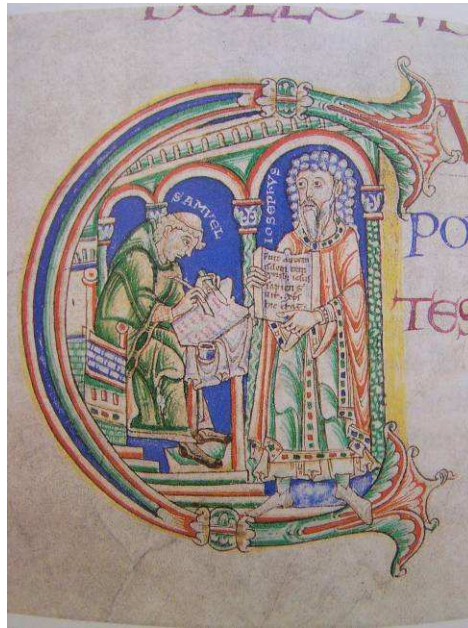
Obr. 43 Vyobrazení mnicha Martina řečeného Ferox (Liška) v skriptoriu pochází z tzv. *Kunšovy bible* z roku 1389. V explicitu kodexu také písař sděluje, že knihu psal čtyři roky. Foto: internetové stránky.

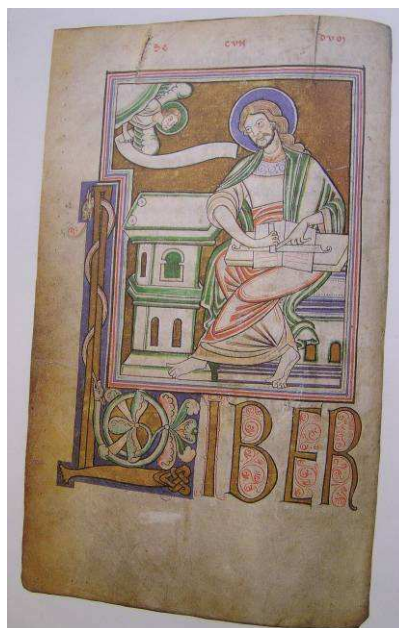
Obr. 44 Zachycení scény s písaři Hildebertem a Everwinem. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museu press, 1994.

Obr. 45 Zachycení písaře při práci v rukopisu z 11.stol. (Anglie). Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

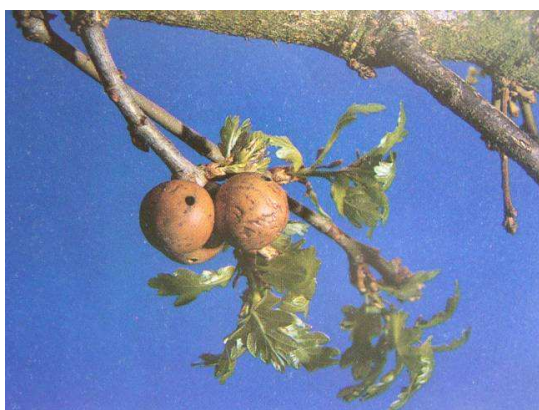
Obr. 46 Iluminace zachycující mnicha Samuela v románském klášteře při opisování knihy. Canterbury 1130. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

Obr. 47 Ilustrace se sv. Matoušem ze 12. století. Evangelista je zde zachycen, kterak linkuje dvojstránku rukopisu. Foto: internetové stránky.

Obr. 48 Ukázka ilustrace z bible kanovníka Velislava. Sv. Václav je zde zachycen při psaní rukopisu. Foto: internetové stránky.

Obr. 49 Duběny, které byly zdrojem taninu, který tvořil základ inkoustů³⁴. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

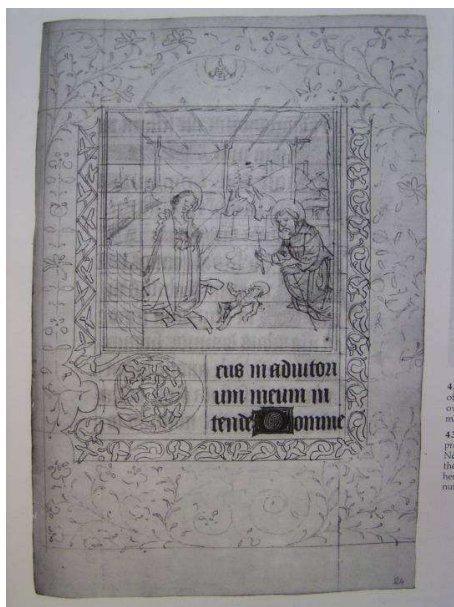

Obr. 50 Ukázka psacího náčiní středověkého písaře - rákosové pero a pera z ptačího peří. Horní je určen k nanášení podkladové barvy a spodní pera sloužila ke psaní. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

Obr. 51 Model vybavení středověké klášterní cely se čtenářským pultíkem. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.

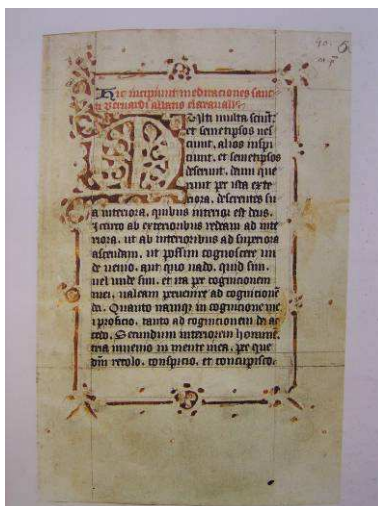
Výzdoba kodexu

Obr. 52 Nedokončená Kniha hodinek - výjev, který zachycuje inkoustem načrtnutou celostránkovou ilustraci se scénou narození Krista. Francie, 15. století. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

Obr. 53 Nedokončená dvojstránka Knihy hodinek - pravá strana je rozpracovaná (před aplikací barevné vrstvy). Francie. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

Obr. 54 Nedokončený *rukopis sv. Bernarda* - ukazuje nám postup v procesu tvorby iluminace. Po napsání textu a načrtnutí hlavních linií iluminace a bordur následovala aplikace polimentu pod zlacení. Anglie, 15. století. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

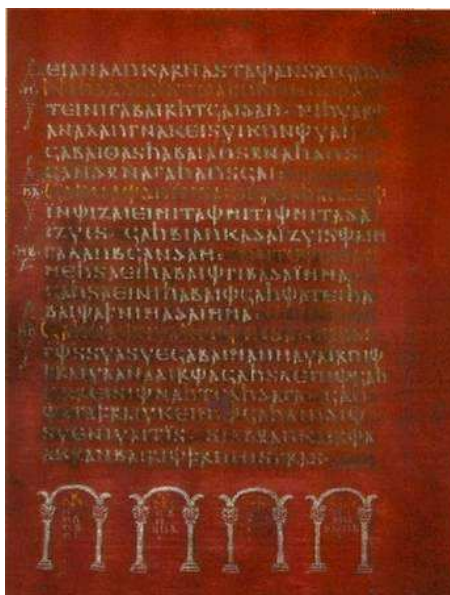
Obr. 55 Ukázka dvou způsobů zlacení - pozadí scény a svatozář je provedena plátkovým zlacením před započítím malby. Zlacené detaily uvnitř iniciály jsou provedeny zlatým inkoustem aplikované perem při dokončování ilustrace. (Výjev se sv. Štěpánem z liturgické knihy iluminované v Praze okolo roku 1405.). Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

Obr. 56 Stránky z rukopisu z poloviny 15. století, který sloužil jako zdroj informací, jak postupovat při malbě iluminací. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

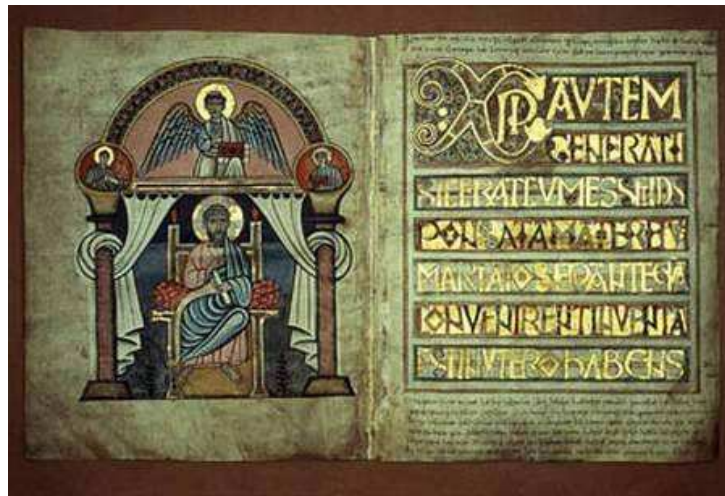
Obr. 57 Koptská bible - ukázka celostránkové iluminace. Foto: internetové stránky.

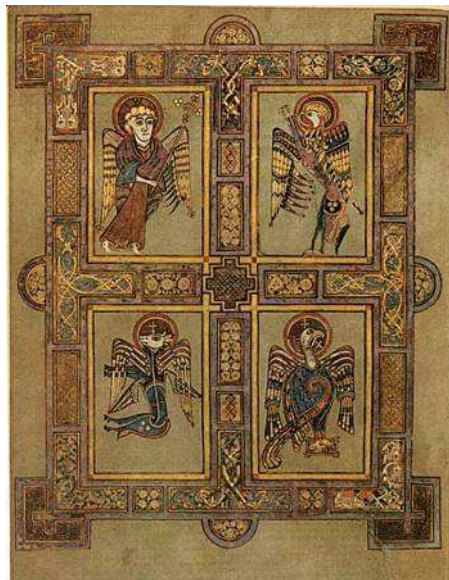
Obr. 58 *Codex Argenteus* nebo-li Stříbrná bible, psaný zlatým a stříbrným písmem na purpurovém pergamenu. Rukopis vznikl kolem roku 520 v Ravenně. Kodex byl objeven v knihovně kláštera Werden u Essenu v polovině 16. stol. Poté se dostal do sbírky Rudolfa II. V roce 1648 se stal součástí kořisti švédské armády v Praze. Dnes Univerzitní knihovna v Uppsale. Foto: internetové stránky.

Obr. 59 Výzdoba irského rukopisu - napsaný asi okolo roku 700. Foto: internetové stránky.

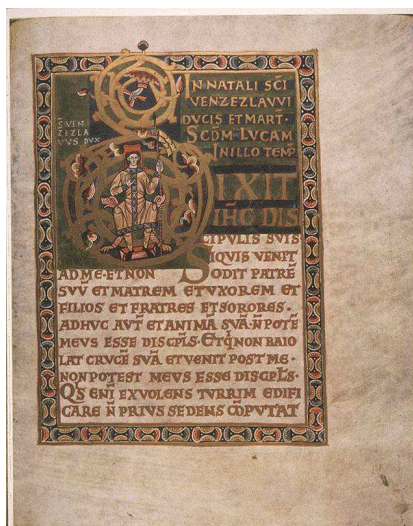
Obr. 60 *Codex Aureus*, který vznikl kolem roku 750 v Anglii z Univerzitní knihovny v Uppsale. Foto: internetové stránky.

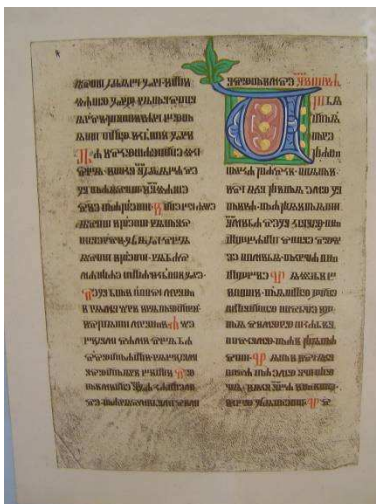
Obr. 61 *Evangeliář z Kellsu*, dnes v Trinity College v Dublinu. Vznikl kol. roku 800. Vyobrazení evangelistů: anděl = Matouš, lev = Marek, orel = Jan a býk = Lukáš. Foto: internetové stránky.

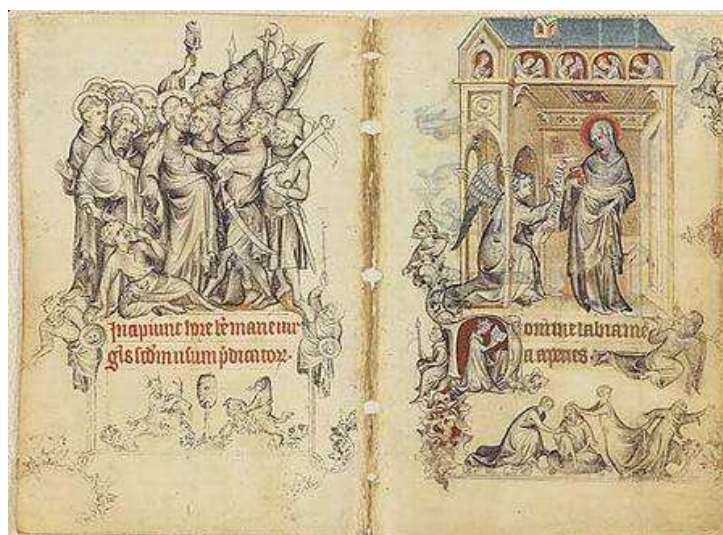
Obr. 62 Jedna z iluminací tzv. *první Bible Karla Holého* z 9. století, která představuje trůníčího Krista v mandorle obklopeného evangelisty a proroky. Jde o typickou ukázkou tourské iluminátorské školy. Foto: internetové stránky.

Obr. 63 *Kodex vyšehradský* (také i Vyšehradský kodex, Kodex zvaný vyšehradský, Korunovační evangelistář)³⁵. Svatý Václav - iluminace z Kodexu Vyšehradského. Foto: internetové stránky.

Obr. 64 *Remešské evangelium* s cyrilským textem z 11. století koupil Karel IV. pro Emauzský klášter v Praze. Zde k němu byla připsána část v hlaholici. Od poloviny 16. století je tento rukopis uchováván v Remeši jako součást korunovačního pokladu francouzských králů. Foto: internetové stránky.

Obr. 65 *Hodinky Jeanne d'Évreux*, asi 1324-1328, vyrobeno v Paříži, iluminace Jean Pucelle, dnes Metropolitan Museum of Art, New York. Foto: internetové stránky.

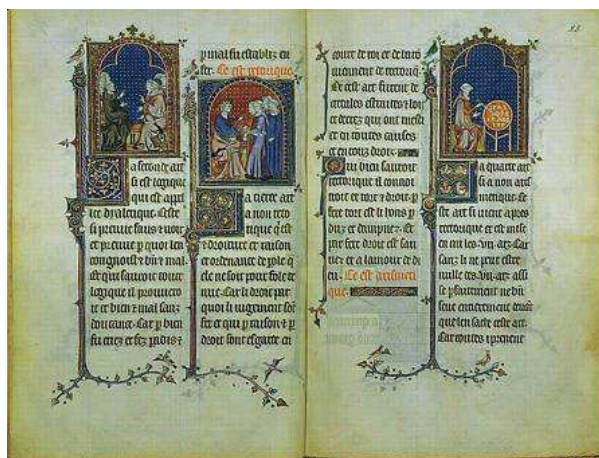
Obr. 66 *Velislavova bible* - vznikla v pol. 14. stol., patrně na objednávku Velislava, notáře v kanceláři Karla IV.³⁶ Kniha byla součástí lobkovické sbírky, ti ji v roce 1928 prodali státu a dnes je umístěna v Národní knihovně v Praze. Foto: internetové stránky.

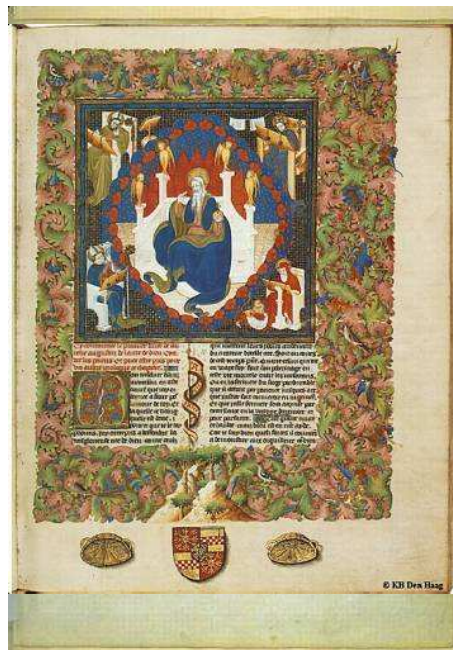
Obr. 67 *Zlatá bula Karla IV.* z roku 1400 patří mezi hrstku zachovalých iluminovaných rukopisů Václava IV. Její neobyčejně bohatá výzdoba s typickými ledňáčky, lazebnicemi a věníky je charakteristická pro václavské rukopisy, které jsou nedílnou součástí k tzv. krásnému slohu. Foto: internetové stránky.

Obr. 68 *Codex gigas* - největší rukopis na světě. Kniha vznikla v klášteře v Podlažicích u Chrudimi ve 13. stol. Rozměry rukopisu jsou 895x490 mm. Kodex váží 75 kg. Kniha se dostala do sbírky Rudolfa II. a odtud jako švédská kořist do univerzitní knihovny v Uppsale. Foto: internetové stránky.

Obr. 69 Ossouin z Met: *Image du Monde* - iluminovaný rukopis, Paříž 14. století, jedná se o dobovou encyklopedii, dnes Bibliotheque nationale de France. Foto: Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen - Scribes and illuminators*, British museum press, 1994.

Obr. 70 Sv. Augustin - *De civitate Dei*, rukopis z počátku 15. stol., Francie, Bibliotheque nationale de France. Foto: internetové stránky.

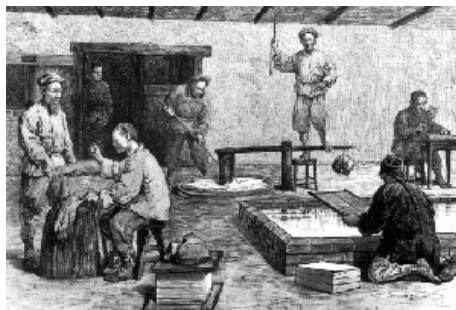

Obr. 71 *Evangeliář* z Kellsu, ozdobná iniciála. Foto: internetové stránky.

Papír

Obr. 72 Dobové vyobrazení z výroby ručního papíru - od zpracování starých hadrů, přes mletí suspenze ve stoupách, čerpání papíroviny na síta, až k sušení archů a přípravě na tisk. Foto: Muzeum knihy, Žďár nad Sázavou.

Obr. 73 Vyobrazení výroby papíru v Číně. Foto: <http://www.ipst.edu>.

Obr. 74 Buddhistická Diamantová sůtra - nejstarší dochovaný ruční tisk (*Vajracchedika-prajnaparamita-sutra* - Dokonalost moudrosti) z roku 868, nalezená v roce 1907 archeologem sirem Marcem Aurelem Steinem v severozápadní Číně a umístěná dnes v Londýnském muzeu³⁷. Foto: internetové stránky.

